

Д. Б У З Ъ К О

ПРО ЩО
РОЗПОВІЛА
РОТАЦІЙКА

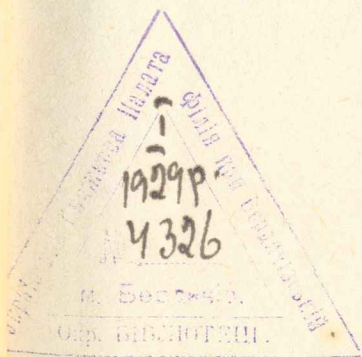

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ДМИТРО БУЗЬКО

ПРО ЩО РОЗПОВІЛА РОТАЦІЙКА

КІНО-ПОВІСТЬ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

ВІД АВТОРА.

Моя повість не є суворо-історичний переказ подій, але це ж і не вигадка. Це, так мовити, вільний монтаж фактичного матеріалу, що я його черпав з історичних джерел, користуючися почасти й своїми власними спогадами. Найбільше я взяв із мемуарів тов. В. Соколова* (збірка „Техніка більшовицького підпілля“).

Кіно-повістю назвав я цей твір тому, що його зроблено в цілком кіноматографічному пляні: рух і дія на першому місці. Після режисерської розробки, головне — легкого перемонтажу сцен, — цю повість можна вільно ставити для екрану.

---

* Помер у Москві в січні 1929 р.

МАВПА Й ГІЛКА ЩАСТЯ.

М'яко, із шовковим шелестом лягали аркуші, вириваючися з-під друкарської машини.

— Вперед, вперед, вперед... — миготіло в електричному світлі. І здавалося, що серед гуркоту машини й справді чути чийсь заклик: вперед! вперед! вперед!..

Тисяча, друга, п'ята, десята... Багато їх тисяч — цих тонких шовкових аркушів, — щоб легкі були: транспорт бо ж нелегальний, скільки то труднощів!..

Багато їх тисяч у різні способи, різними стежками й шпарочками пролізуть - продеруться крізь залізні кордони могутньої царської Росії й робитимуть свою справу — кликатимуть тих, хто в нерівній борні вже знеможений, — вперед! вперед!..

Мавпа... Але ж ви не знаєте ще, хто такий „Мавпа“. Бачите—лапки поставлено? Отже це—прізвисько.

„Мавпа?“ Можна різно підійти до цієї істоти... Шпигун! Царський „охоронник“! І ваше серце палає гнівом. Але ж подивіться на цю жалюгідну постать. Невже ви ще можете гніватися?

Якщо так, то я мушу хоч трішечки про нього розповісти, щоб пом'якшало ваше серце й не палало марно гнівом там, де досить плюнути й одвернутися.

Тільки ж не одвертайтеся й справді, — дивіться на Мавпу, бо те, що він зараз робить, має величезну вагу для нашої історії. Дивіться, як Мавпа походив, походив коло будинку (того, що в ньому всередині такий

покійний, мелодійний, коли хочете, гуркіт машин і шовто доба має не 24. а цілих 48 годин? Швайцарець це ковий шелест тоненьких аркушів бадьорого кличу,—давно знає й через те вулиці навіть тут, у столиці французької Швайцарії—в Женеві, опівночі такі тихі, такі вперед, вперед...)

Походив Мавпа, — притомився, видно: тяжка ж бо порожні... професія! Ноги ж які треба мати, щоб усе то бігати та — Тьху! — аж вилаяв їх, ці тихі вулиці, Мавпа, все нишпорити. А ніс який, щоб отак, ну просто з повітря ще борікаючися зі сном та згадуючи мрійно про рідний вчути, де воно нелегальщиною дхне...

Ніс у Мавпа й справді надзвичайний. Починаючи зкипить. Звичайно—там, де „порядні люди“ мешкають, його форми. Рідкосна, що й казати. На перенісню, коли у центрі міста, де ресторани, кавярні, шинки... Отам так можна назвати вдавлене, майже пласке місце межі можна собі вулицею до ранку походжати, стежачи за двох свердликів-оченят, він цілком виправдує прізвисько якимсь „птахом“,—весело, не те, що тут.. Ех! — притисвого господаря й, власне, нічого видатного в нього снуло Мавпине серце тугою за рідним краєм. нема. Проте кінець його такий, що й прізвиська до І він рішуче струсив із вій волохаті пелюстки сну. нього не добереш. Сказати б качачий, коли б він не Ні, він нізащо не спатиме. Огут, поза цими вікнами висовувався так наперед і не мав усе ж гострого кін-друкарні, що так байдужо світять у ніч, його щастя, чика, саме такого, як треба, щоб нишпорити скрізь його доля. Тільки б вистежити. Хоч одну, дві ниточки чути все... в руді мати. Тоді—зараз же до консульства. О, він,

Зараз цей ніс мирно хилиться,—все нижче й нижче. Мавпа, покаже, що панської ласки він, вірний пес, вар-Ось сіпнувся догори, свердлики-оченятка часто заклі-тий! Він віддячить за те, що зважили на його слізне пали... Тривога? Ні. Тиха й порожня вулиця. Ні одного прохання—надіслали його таки за кордон. Скільки ро-перехожого. Ще б пак: уже північ, а працювати й куль-ків він про це щастя мріяв. турні швайцарці пізніше одинадцятої години ночі ні-А виходить—нічогосінько цікавого. Погане тут жит-коли не гуляють: сплять вони мирно, щоб набратися т-тя, нудне. Не вміють швайцарці погуляти, ой, не вміють. свіжих сил, щоб зірватися з ліжка ранесенько й знову Так щоб—море п'янки. Щоб увесь світ хмарами пере-кинутися у вир жорстокої борні за шматок хліба. нулю вкрило. А потім знову—ясним сонцем гулянка...

Думаєте, легко дістаються оті гарнесенькі лялечки-Нема ж бо в швайцарців нашої широкої руської вдачі. будиночки з чистесенькими покоями в середині, де лю-І от—туга, тягне додому. А як його видерешся? Спро-стром блищить долівка, де снігом під сонцем сяють бував, та тільки слово сказав, а вже „вони“ розгніва-білі фіранки, настільники, серветочки та різні оздобилися, ногами затупотіли: вироби господині? О, ні—кожну крапочку своїх сил. — Ти що це надумав? Що в тебе — маетки вдома? кожну хвилиночку часу берегти треба, щоб у такому Мовляв, їхня ласка погуляла закордоном, а тепер до-будиночку жити—втриматися. дому вертається? Я тобі покажу...

Гуляти чи може працювати вночі? Та що ви! Хіба ж І кричали, кричали... Нехай йому всячина. Бідний Мав-не відомо, що як рано, добре відпочинувши, встанеш, па проклинав ту годину, що надумав додому проситися.

— От, коли знайдеш щось цікаве й треба буде тобі, стежачи, до Росії їхати, тоді—будь ласка...

Як викарбовані стояли ці слова „їхнього високоблагородія“ в Мавпиному мізку. Та всепереможна втома все одно знову почала присипати їх порохом забуття, Мавпин ніс знову хилився все нижче. Ось, у востаннє, певне, він сіпнувся догори, очі кліпнули й сон оповив зіщулену Мавпину постать. Він прихилився до штахету й так, стоячи, спав. Звичка. Коли б Мавпу прив'язали за його ніс до стелі, то й тоді б він зумів спати своїм чуйним сном вартового пса...

Тим часом, недалеко від друкарні—квартили тричотири, в ніч незвично на такий пізній час дивилося світле віконце мансарди. Коли б у Мавпинному сні підхопили його крила—мрії його шпигунські й принесли б його ніс—„усе чую“ попід це віконце, Мавпа певне б заляк із радощів, примостившись на карнизі (він, Мавпа, все може; на те ж він і „Мавпа“), щоб слухати розмову двох істот у кімнатці-мансарді,—високого здоровезного хлопця зі всіма ознаками руського емігранта-студента й дівчини—тої ж самої категорії населення.

За те, що вони обидва руські емігранти свідчили вже хоча б їхнє перебування вкупі в одній кімнаті в такий пізній час. Що сказала б господиня, якби вона побачила цю ганьбу її „чесному, святому родинному вогнищу!“ Хлопець і дівчина вночі в одній кімнаті. Та в одну мить вона, позбавляючи себе шматка хліба, зрелася б такої квартирантки. Коли вона хоче із хлопцем гуляти, будь ласка—на те є кавярня, є садки, є берг озера. Але ж не в хаті—не під незайманим родинним дахом.

Та не доводилося цнотній швайцарці удаватися до своєї суворо-лицемірної моралі; хоч студент-хлопцюга

й мав на ногах щиро гірські ботинки, так, певне, по п'яти кіло кожний, але ж він умів кицькою ступати по рипучих дерев'яних східцях на мансарду, коли отак, майже кожної півночі, з'являвся таємничим нічним гостем до своєї білявої приятельки.

Якби швайцарка-господиня все ж рип східців учула, прокинулася й забажала б підглядіти, що роблять розпутні хлопець і дівчина, вона, певне, від здивування так би й лишилася під дверима кам'яною бабою на все життя. Бо ж молоді розпутники робили зовсім не те, що, на думку кожної порядної швайцарки, повинні робити хлопець і дівчина, залишившись віч-на-віч у кімнаті та ще й уночі.

Вони не цілувалися, не обнімалися, не милувалися,—нічогісінько. Вони тільки міцно по-приятельськи тиснули один одному руки, ніби це вони на вулиці зустрінулися й зараз же бралися до якоїсь чудної, незрозумілої справи. Хлопець витягав із чемайдану, що він його неодмінно приносив із собою, стоси тоненького друкованого паперу, і вони вдвох із дівчиною починали поратись коло цього паперу, що так приємно хрускотів і шарудів у їхніх руках. Вони робили пакунки й пакуночки найрізноманітнішого формату. Й дивна річ,—той самий друкований папір якимсь чудом у пакунках обертався на цілком різні речі,—від взірців мануфактури до реклям пудри Коті, про що свідчили етикетки на пакунках та пакуночках, вимагаючи віри собі всупереч факту...

Нічогісінько не зрозуміла б швайцарка-господиня. Чудеса та й годі. Проте Мавпа... О, якби ж то й справді його ніс міг опинитися під віконцем мансарди в цей пізній час!

— Єсть, товаришко Марто!—гукнув весело студент, глянувши на свій годинник, так само величезний, як і його ботики. Це „єсть“ значило: „пів до другої“, тобто

час іти по нову партію стосів шовкового паперу, що мав чудесну властивість обертатися в те, чого хотіла ця молода пара білявих голів, потім однести цей папір до себе — на день, бо тільки вночі зручно тягти його до Марти. Удень можуть сусіди звернути увагу, почнуть цікавитися, знімуться там різні балачки й, диви, ще наведуть руського шпигуна на вірний слід.

Марта, прощаючися зі своїм приятелем, світло посміхнулася йому. Це значило: „щастя тобі, доле“. Й не так „тобі“ це значило, — ну що з ним, таким дужим та сміливим могло тут, у Женеві, трапитися? — як «щастя доле, нашим любим друкованим аркушикам, щоб, бува, не вистежило їх шпигунське око». Та студентові чомусь завжди здавалося, що світла Мартина посмішка й йому особисто бажає щастя... Це, певне, тому, що Марта була дуже славна дівчина.

Краще б він був не думав про це. Бо від таких думок його тяжкі боти забули про свій обов'язок — іти собі тихесенько, скромно, не звертаючи на себе зайвої уваги, й через три хвилини після того, як студент ще раз, хто зна й навіщо, позирнув на віконечко мансарди, де виразно позначився силует дівочої голови (сказилися з того боти, загупали, мов ті коні), Мавпин ніс прокинувся, задерся вгору, покрутився, ніби нюхаючи повітря й ураз хутко й спритно перескочив разом із своїм власником через штахет. За мить він, цей ніс — „усе чую“ — стирчав з-поза штахету, а свердлики-оченята на відстані наскрізь просвердлювали ставну велику постать, що показалася коло друкарні й зникла в дверях.

— З чемайданом, — аж прошепотів до себе Мавпа, затремтівши з радощів. О, не даремне він уже аж три тижні щоночі зазірав у вікна всіх друкарень, сподіваючися хоч випадково побачити десь рідні руські літе-

ри. Він вірив, що його свердла-очі на кілометр їх побачать. І таки побачили. А тепер от і ниточка транспорту є.

Щасливий припав Мавпа до штахету, терпляче чекаючи: тепер отой, із чемайданом, вантажить його нелегальною газетою („Вперед“. О! Це ж газета найклятіших соціялістів, „більшовиками“ їх начальство зве), ось він зараз вийде й тоді Мавпа за ним — помалу, тихесенько, не людиною, не мавпою навіть — тінню сірою поповзе... Дяка долі. Ласкава вона до Мавпи...

Але ж той, із чемайданом, щось не дуже поспішав. Він і забув, що цей номер „Вперед“-а був трішки більший за попередній і через те друкарня теж трішки спізнилася з його виготовленням.

Стояв, стояв Мавпа, аж ноги йому задубіли. Хотів був сісти, та ба — навкруги куці троянд та ще якоїсь рослини: колючки такі, що стій і не ворухися. Змінити дозорний пункт страшно. А як він раптом саме в цю мить вийде? Ні, треба вже стояти.

— Чекай, — ударив себе по лобі раптом Мавпа. — А я ж і не перевірів, чи нема часом чорного ходу з друкарні в двір, а з двору на іншу вулицю?

Аж похололо в Мавпи під серцем. Він ще не обізнався з Женевським плянуванням вулиць та будівель і не міг так, як на батьківщині, з одного погляду визначити всі ходи й виходи „цікавого“ будинку...

Ні, далі Мавпа не міг лишатися на місці. Це ж можна так пошитися в дурні, що... ох, краще й не думати!

Сквапно Мавпа перемахнув через штахет, кицькою перебіг вулицю й ось він уже на дереві, на тій самій гілці, як раз на височині другого поверху, на щасливій гілці, що з неї він побачив „Вперед“.

Справді щаслива гілка: той, із чемайданом, нікуди не втік чорним ходом. Ось він кінчив вантажити свій

чемайдан, ось бере його, ось іде... Треба швидше злізти з дерева й сховатися знову.

— Тррр! — розляглося луною в тиші вулиці: не витримала, видно, щаслива гілка такого навантаження: їй, тоненькій, і самого Мавпи було досить, а тут ще його велика радість...

Мавпа підвівся з панелі, перекривлений від болю. Ноги, руки цілі? Цілі... Ну, значить усе байдуже. Той, із чемайданом, ще в друкарні, йде коритаром (він дуже довгий, — вдень Чайка заходив, дивився). Він нічого не чув. Треба швидше ховатися.

Й Мавпа, шкутильгаючи, побіг туди, де велике, розлоге дерево низько спустило своє гілля й цим робило добрий захисток, де можна було чатувати, поки студент дійде до рогу вулиці. Потім бігти щосили до цього рогу й з-поза нього дивитися, якщо він за цей рік заверне. А як ні — здаля, на відстані кварталу непомітно йти слідом. О, це Мавпа добре вміє.

— Ой! — аж скрикнув Мавпа від несподіванки: у ту саму мить, як він увійшов у сутінь розлогого дерева, від стовбура відділилася така одмінна постать швайцарського поліцая, що шпигун ураз її пізнав.

— Пане, прошу, — ввічливо звернувся поліцай до Мавпи.

Мавпа трохи знав французьку мову. Його ж колись за різні паскудні вчинки (риси майбутнього шпигуна вже тоді в нього позначилися) звільнили з кадетського корпусу.

Але й не треба було знати мови, щоб ураз зрозуміти, чого хотів поліцай від Мавпи. Мавпі шкода було грошей. Штраф бо ж за пошкодження дерева чималий. Швидко, швидко Мавпа підрахував у голові довжину коритара й сходів у друкарні, де тепер має бути той із чемайданом.

І Мавпа почав переконувати поліцая. Він же ж бо мусить розуміти, що Мавпа — товариш, бо теж у поліції служить; ось він стежив за руським злочинцем...

Мавпа раптом пригадав найсуворішу інструкцію свого начальства — не втручати швайцарської поліції в свої справи, й язик йому занімів у роті.

На його щастя поліцай не звернув уваги на його белькотання.

— Платіть, будь ласка, — сказав він чемно, але ж твердо.

Мавпа, кривлячися, витяг гаманця. У цю ж мить грюкнули вихідні двері друкарні, — студент вийшов, хутко повернув у бік протилежний тому, звідки стояло розлоге дерево.

Не встиг Мавпа отямитися, як студент уже одміряв своїми довжелезними ногами коротеньку відстань до рогу й завернув за нього.

Забуваючи все на світі, крім мети свого стеження: того, з чемайданом, Мавпа просто сипнув із гаманця поліцаю на руку те срібло, що там було, й кинувся до рогу.

Поліцай мить дивився остовпіло йому вслід. Аж ось на його обличчю запалало обурення: чудний громадянин, руський, здається, він сам сказав, дав грошей двічі більше, ніж вимагалось. Що це? Хабар, чи може той думає, що він, чесний швайцарський поліцай, старець і збирає милостиню?

— Пане? — грізно й застережливо гукнув він услід Мавпі, — аж луна покотилася. Мавпа прикипів на місці, розуміючи, що може статися скандал, а ще більше тому, що звук коритися отакому владному наказу.

— Вам належить решта й квитанція, — сказав поліцай суворо й так безапеляційно, що Мавпа й не навжився протестувати.

Поліцай поволі одраховував, скільки належало штрафу, підійшов до лихтаря й став писати квитанцію...

Бідний Мавпа, нещасний Мавпа! Від ладний був гризти з прикрости землю під своїми ногами, що їх аж пекло бажанням дримонути вслід тому, з чемайданом. Ой, хоча б він ішов просто, не звертаючи: ніч місячна, видно далеко, а та вулиця, що він нею пішов, рівна, хоч це й рідко буває в Женеві!..

Стискуючи квитанцію, цей невинний клаптик паперу, з такою люттю, ніби це було горло найгіршого ворога, мчав за пару хвилин Мавпа цією рівною вулицею. Здавалося, ще тремтить у повітрі луна від тяжких щиро гірських ботиків того, з чемайданом.

Але ж то тільки так здавалося: порожня вулиця світила в Мавпині вічі білими тихими будинками — ніби зуби вищирила в глузливім сміху.

ЩЕ ПРО МАВПУ.

Бородай-двірник, солідний та ставний, в білому переднику, з бляхою, справжній старорежимний вартівник супокою панського й „порядку“ між панам підвладним людом, пильно дивився вслід чоловікові, на вигляд—звичайному урядовцеві, що тільки но, так рано, о сьомій годині, — порушив тишу панського двору настирливим дзеленчанням дзвінка.

Двірник сказав урядовцеві, що ясно, „його благородіє“, пан адвокат, власник цього будинку, „ще сплять“, прокинуться вони не раніше десятої години.

Обличчя урядовця від цього затьмарилося. Видно, що йому дуже треба було пана адвоката.

— Певне, дуже важлива справа. Якесь „превосходительство“, заплутавшись зі скарбовими грішми так, що вже й милостивого до „превосходительств“ цар-

ського суду страшно стало, надіслало свого секретаря до пана адвоката, турбуючися про свою долю,—думав двірник, коли ранній гість пішов собі.

Коли б бородай-двірник міг у цю мить бачити не тільки но спину „звичайного урядовця“, а також і його думки, то, певне, двірникова голова, що в ній так добре працював годинниковий механізм раз назавжди усталеного світогляду, розірвалася б од вибуху несподіваних суперечностей та сумнівів.

Бо бородай-двірник, вірний вартівник „порядку“, дізнався б, що він тількищо балакав не з урядовцем, може—секретарем якогось „превосходительства“, а не більше, не менше, як із самим „сицілістом“, „диявольським виродком“, „жидівським запроданцем“. І головне,— що цій страшній людині, яку треба зараз же, негайно тягти до станції порятунку від усякого громадського лиха—до „участку“ поліції,—цьому революціонерові дав свою адресу й запросив до себе не хто інший, як сам господар і власник чепурного будинку-вілли, двірників господар, „іхне благородіє“ — пан адвокат.

Але ж царат, не зважаючи на свої інтимні стосунки з богом православним і досить приятельські—з богами інославними, не міг усе ж своїм вірним слугам надати хисту до читання чужих думок, і через те ніякого вибуху в двірниковій голові не сталося. Постирчавши ще трохи, вона собі сховалася в двір у ту саму мить, як „звичайний урядовець“—на справді тов. Павло, уповноважений центрального технічного бюро Р. С. Д. Р. П. у справі налагодження транспорту нелегальної літератури через австрійський кордон, завернув за ріг вулиці й тоді вже затримав ходу, думаючи, куди ж йому піти і як прогаяти три години, що лишалися до того часу, коли йому можна буде завітати на „явку“.

Здавалося — така проста справа: ну, блукати собі ці три години вулицями. Навіть цікаво — роздивитися це невеличке білоруське місто, що до нього раптом мінлива доля революціонера закинула тов. Павла.

Та ба! — не так вже й просто воно було. Хто ж міг ручатися, що в цьому місті нема шпигунів, які бачили тов. Павла десь в іншому місці? Правда, він виростив собі борідку й убрання на ньому інше, — раніше під крамаря одягався: чоботи й чемерка, — але ж досвідчене шпигунське око може легко цей „машкарад“ розшифрувати. Не даремне ж існувало тверде правило в нелегальній праці: ніколи не вештайся марно вулицями.

Воно, правду кажучи, і до адвоката не слід було так рано йти: теж не гаразд, — хто так рано приходиться із візитою? Але ж знаючи це, Павло мусів був спробувати щастя, бо не мав іншого виходу. Поїзд приїхав о шостій годині. Лишатися на вокзалі за правилами конспірації не гаразд, бо там стежать більше, ніж у місті. Піти на базар та зайти до якоїсь чайної? Добре було б, якби ж то Павло мав на собі те вбрання, що раніше носив — дрібного крамаря. Бо ж службовців по чайних не дуже багато буває. Отож — знову на себе увагу звернеш. А це недобре не тільки з тої причини, що про неї вже згадано, — мовляв, шпигун упізнає, але й просто тому, що нелегальному зовсім не треба кидатися людям у вічі: диви, хтось, навіть не шпигун, а просто обиватель, побачить тебе потім у іншій ролі, — скільки ж то їх, цих ролей міняти доводиться: то крамар, то службовець, то робітник, — здивується обиватель, почне міркувати, почне язиком своїм дурним плескати, а його балачки, бува, й дійдуть до шпигунських чи й просто — жандарських вух...

— Ну й становище, — посміхнувся Павло: як усі щирі революціонери, він був веселої вдачі й журитися

зі своєї скрути охоти не мав. — Хоч у землю провалились, — думав він...

Видно, земля вчула його думку, бо цілком несподівано показала своє чорне лице, — весна була й люди орали, — бо вуличка, що в неї завернув був Павло, закрутилася між вербами й вибігла в поле. Такого вибрику з боку цієї провінційальної вулички Павло не сподівався...

— Все ж, — думав, — місто й до краю його далеко...

Однак і з приємністю цю несподіванку прийняв:

— От і гаразд, — потішив себе, — можна до того ген ліску ранкову проходку зробити. Це ж, певне, вже нікого не здивує. На те й ранок, щоб гуляти.

І він бадьорим кроком, звернувши обачно на манівець, попростував до лісу, що принадно синів гонів за десять. Але ж швидко відчув, що після двох ночей без сну ранкова проходка не така вже приємна річ. Весняне повітря розморило його й у очах раз по раз аж темно робилося, бо поза всім він був дуже голодний.

На взліссі він обрав собі зручний пеня, уместився на ньому й похилив голову на коліна. Зараз же сон затулив йому вічі й йому здалося, що то й не сон, а гава, що перед ним сиділа на березі: це вона полетіла й тихо, як пух, сіла йому на голову, розчепіривши свої чорні крила так, що затулила ними йому все обличчя...

Ні, це певне сова, а не гава, бо крила в неї дуже м'які, а в гави ж бо жорсткі...

— Кррр! — запротестувала гава з берези проти цих наклепів, що плів на неї Павлів сонний мізок.

Він прокинувся й очманіло подивився на гаву-протестантку. Вона ще раз сердито крякнула.

— А щоб тебе! — вилаявся Павло й хотів був знову заснути. Та ранковий холод і вільгота вже прогнали

дрімоту. Він звівся на рівні ноги й пішов тинятися лісом, перемагаючи смертельну втому.

На початку одинадцятої години він знову наближався до адвокатового будинку. На розі найближчої вулиці старий поліцай підозріло глянув на його ноги.

— Що таке? Ах так! Ото лиха година, — ніяково буде до пристойної господині завітати, — подумав Павло зрозумівши причину поліцаєвої до себе уваги: на його черевикі поналипала грязюка весняної дороги.

Одночасно з цією думкою згадав про певний ритуал, що його мав виконати кожний революціонер-конспіратор, наближаючися до „явки“. Він засунув у кишеню руку, намацав там книжечку з маленькою грифельною дощечкою всередині, і його палець ретельно витер нашкрябані рядки цифр — шифр, — адреси та гасла, що їх тяжко було пам'ятати, але ж небезпечно й записувати. А цей спосіб дозволяв кожну мить їх знищити. За п'ять хвилин, коли він переконується, що на „явці“ все спокійно, — часто ж бо буває, що вона вже „провалена“ й там замість товариша — жандарська засідка, — він знову грифелем запише ці паролі, — за п'ять хвилин їх не забуде.

Поліцай, побачивши, що пристойний пан, хоч і підозріло брудними ногами, подзвонив у парадне будинку адвоката, відомого поліцаєві за великого пана (і самим губернатором знайомий) і людину цілком певну, заспокоївся й пішов собі далі стежити за порядком.

На другий дзвінок двері Павлові одчинила покоївка. Від неї він довідався, що адвоката нема вдома. Це його однак зовсім не здивувало. Адвоката умовно попередили, що саме сьогодні зранку до нього завітає дуже відповідальний робітник підпілля.

Отож обережність вимагала найкраще зраня втекти з дому, бо ж „відповідальному робітникові“ треба було

лише скористатися адвокатовим помешканням, щоб зустрітися з другим „відповідальним робітником“. Якщо їх обох випадково накриє жандармерія, все ж можна буде якось через свої зв'язки викрутитися, коли не бути під час зустрічі вдома. Мовляв, я про це не знав.

Павло попросив покоївку покликати когось із адвокатової родини.

— Він, певне ж, доручив комусь зустріти мою важну персону, — подумав Павло й не помилився: ледве покоївка повернулася, щоб іти до кімнат, як їй назустріч вийшла огрядна пані в пенсне.

— Прошу дуже, зайдіть до вітальні, — звернулася вона до Павла, навіть не запитавши, хто він, на що Павло відповів би умовним прізвиськом.

Показавши ті двері, куди Павлові треба було йти, пані в пенсне зараз же зникла: очевидно й вона вважала для себе небезпечним товариство революціонера.

Але Павло вже давно звик до такої поведінки господарів „явочних“ помешкань. Майже всі вони посідали досить високе становище в тодішньому суспільстві, належачи переважно до найзаможніших верств інтелігенції, — адвокати, професура, лікарі, тощо. Різні мотиви спонукали їх до таких, часто дуже важких послуг революційним партіям: радикальний лібералізм, особисте знайомство, іноді й щире співчуття. Революціонери від цих послуг не одмовлялися. Особливо в справі „явочних“ помешкань. Бо ж ці помешкання осіб, що їх поліція ніяк не могла підозрювати, давали найкращу гарантію певности організаційного зв'язку, який раз-по-разу вривався через численні арешти й „провали“.

— Фу ти розкіш яка! Тут нема чого поліції боятися, — подумав Павло, оглядаючи вітальню, де його ласкаво лишили віч-на-віч із самим собою. Справді —

величезні люстри, пальми, коштовні меблі й килими,— та кожний поліцай, потрапивши сюди, враз би заляк од пошани до цього багатства!

Павло сів у зручне креселко, з насолодою випростав притомлені ноги й зараз же вітальня обернулася на дивовижне видовисько. Меблі ніби ожили, заколивалися, розбіглися. Ось ломберний столик витягнув свої ніжки,— вони стали довгі, довгі, ніби полабки морської потвори. Підвівшись на цих полабках аж до стелі, столик раптом підобгав їх під себе й сів на блискучий паркет...

Павло протер очі. Ця проклята дрімота! Треба подолати її. Це ж буде не гаразд, коли він тут захропе, як кінь.

Він сів рівно й уп'яв очі в люстро проти себе, щоб стежити за самим собою. Але вже за хвилину люстро обернулося на блискучий ставок, що посунувся чогось у бік. Павлова голова безсило похилилася на плече, але він напружив м'язи і— тільки розплющив очі.

— Що це таке?—Крізь листя пальми просто на нього дивилися пронизливі хитрі людські очі... Шпигун? Поліція?.. Враз, як крицева пружина, Павло зірвався з місця й кинувся до пальми: нікогісінько й нічогісінько.

— Однак,— подумав Павло,— погана справа. Добре натомився я, коли до галюцинацій доходить.

Він знову сів. Дрімота вже не брала. Він бездумно дивився у вікно. Раптом почув легке шарудіння. Що це знову?..

Так! Справді — гілля пальми хиталося й крізь нього знову дивилися ті самі хитрі оченята. Ось чорна маленька рука одхилила гілку, щоб краще бачити...

— Тьху! — аж плюнув із пересердя Павло.— Біс його знає, кому ти тут товариш: господарям чи мавпі?

Налякане його різким рухом звірятко залізло на люстру й там почало лузгати горіхи. Лузгання це було таке одноманітне й ритмічне, що знову дрімота, ніби оте сіре небо у вікні, почала обтяжувати Павлові вії.

Він кліпнув очима раз, другий...

— Та одчепись ти! — в голос гукнув він: знову крізь листя пальми на нього дивилися очі.

І раптом у відповідь розлігся дзвінкий дівочий сміх:

— Добра мені зустріч. Чи може це таке гасло? — казала, простягаючи Павлові руку на привітання, висока, струнка жінка з чудовими синіми очима.

— І як це вони мені, ці очі, здалися подібними до мавпячих? — думав здивований Павло, протираючи власні очі: чи не привид часом?

Ні, це був не привид. Про це свідчило бадьоре тиснення її руки — живої, теплої, жіночої, але ж дужої. Певне на те, щоб добре переконатися в її матеріальності, Павло затримав її в своїй трохи довше, ніж треба було. Але зараз же його думки повернулися до справи.

— Гасло? — запитав він поважно.

— Бій руських із кабардинцями, — так само поважно відповіла товаришка.

— Або ж чарівна магометанка, що вмирає на могилі свого чоловіка.

— Де ви читали цю книжку? — запитала товаришка, а кутки її вуст уже тремтіли від стриманого сміху.

— Там, де ловлять женихів, — відповів Павло й обидва вони вибухли реготом.

Така вже була властивість цього складного гасла „трьох ступенів довір'я“, — хто давав одну відповідь, тому можна було доручити тільки чисто технічну справу, — хто дві, тому й про організаційні доручення можна знати; три запитання й відповіді значили повне

довір'я. І разом із довір'ям, — обов'язковий сміх та приязнь.

За хвилину вони поважно розмовляли про справу товаришку надіслали до Павла, щоб вона йому допомагала в його праці на кордоні...

— Але ж нам доводиться одружитися, — казав їй Павло, показуючи свій паспорт на службовця земської управи, статиста, з довідкою про те, що його переведуть на службу з Житомира до Кам'янця на Поділлі. В паспорті він значився одруженим і це було дуже дивною речі, — виправдувало постійний зв'язок його з товаришкою, що його вимагала праця.

— Не можу відхилити руки й серця, що їх так широкі пропонують, — сміючися жартом відповіла товаришка. Марта.

Так, це була вона, ота білява дівчинка, женецька студентка, що так кохалася в справі виготовлення пакунок із „взірцями мануфактури та реклямою пудри Коті“.

Чому ж це вона опинилася тут на Білорусі? Може фірма Коті, в подяку за її працю, схотіла мати її тут за власного агента?

Про це буде далі...

ПРО ТЕ, ЩО „БУДЕ ДАЛІ“, АЛЕ, ПЕРЕД ТИМ, ПРО... ДІЯФРАГМУ.

Яку діяфрагму? Може ми тепер удамося до вивчення анатомії?

Нічого подібного. Тут маємо на оці діяфрагму не анатомічну, а кінематографічну. Оту саму, яка так затьмарює мізок молодих кіно-сценаристів, що з їхнього багатонадійного твору нічого і нічого, крім самої діяфрагми в подружжі з напливом не виходить.

Але нам зараз до зарізу цієї діяфрагми треба, хоч це й зовсім не сценарій, а щира проза.

Бо ж, уявіть собі:

Павло й Марта розмовляють собі далі в тій самій розкішній вітальні, а та мавпа, що була налякала Павла, сидить на спинці канапи над ними: її їхня бесіда зацікавила й вона старанно жує ті горіхи, що їх перед тим лузгала.

Тепер беріть поволі весь малюнок цей у зовнішню діяфрагму, як на екрані. Коло вужчає, вужчає... Ось лишилася сама мавпа. Ось тільки рот її, що жує.

Тепер затримавши на хвилиночку діяфрагму, поволі розкривайте її і...

І перед нами „Мавпа“, — ми перенеслися за тисячу кілометрів та ще й у минулий час (чого на екрані не слід робити; це — молодим сценаристам). Ми — в Женеві, за два тижні, перед зустріччю Павла з Мартою. Ми — в одній з численних женецьких кав'ярень, де можна мати ковбаски й келих пива за 25 сантимів, чим і користується наш невдаха — Мавпа.

Вже кілька днів... Та що — днів: уже два тижні, як він марно цілі ночі чатує коло друкарні, де шелестять аркушки, чарівні аркушки, що можуть дати щастя-долю Мавпі, якщо він зуміє простежити їхню путь аж на батьківщину.

Марно чатує Мавпа. Зовсім марно. Не приходив більше той, із чемайданом, о пів до другої ночі. Хто його знає, чому. Чи не винайшли ці кляті революціонери інший, мудріший спосіб виносити газети з друкарні? А може почали газету в іншій друкарні друкувати?

Ну хто ж дасть відповідь на ці пекучі питання? Гілка, — гілка щастя (щоб їй!) — вломила й нема вже як зазирнути Мавпі у вікно.

Зажурився Мавпа—задумався про свою лиху долю. Отак бігай, нишпор, стеж, мов той мисливський пес. Та ба—мисливець, як і ловів нема, то все ж свого пса нагодує. А тут—от останні 25 сантимів. Учорай позавчора майже нічого не їв, боючися в чужомі місті зовсім без грошей лишитися: в консульстві на казали йому зовсім платні не давати за те, що він уже не Мавпа, а просто—гава. Це про те, що студент прогавив.

Хіба він винний? Двох інших шпигунів замість нього гави, коло друкарні поставили. А ті, пентюхи, певні й налякали студента. Він, мабуть, побачив їх...

Ох, тяжке життя Мавпине! Останній шматок хліба видирають...

І раптом ковбаска стала в Мавпиному горлі, і очі він вирячив. Поперхнувся? Ні! Те, що він побачив крізь вікно, вмить припинило працю його горла, щелеп і язика,—усіх приладів до їжі. Проте шалено зацокотіло серце й зворушився мізок.

— Так! Безперечно—він! І чемайдан той самий. І тяжкі гірські ботики. — Уві сні переслідувало Мавпу їхнє стукотіння. Янгольською музикою здавалося йому це стукотіння...

Мавпа, згадавши, що, на щастя, він за свій сніданок уже заплатив, кинувся до дверей,—швидше, швидше на вулицю! Та ба!—виходить, що таке реакційне прикраслів'я, як „тихше їдеш, далі будеш“, іноді має рацію. Із дзвоном полетів на долівку й розбився цілий сервіз. Що його Мавпа, поспішаючи, зачепив на сусідньому столику. Зіщулившись, він хотів непомітно вислизнути з кав'ярні. Але ж господар, що саме стояв коло якогось гостя недалеко дверей, уже ввічливо вклонявся йому

— Перепрошую, пане...

— Пробачте, я з охотою. Але ж, бігме, я забув

удума гроші,—лопотів Мавпа, з хвилюванням запинаячися та гублячи потрібні слова малознаної мови.

Господар кав'ярні затьмарився. Він уже впізнав руський акцент у Мавпиній мові, а руські мали погану славу щодо сплати боргу. Іншому б гостеві він повірив, що той справді принесе гроші, а тут... Що його робити? Тим часом, міркуючи так, він загородив своєю кремезною постаттю двері.

Бідний Мавпа—тик-мик! І з розпачу вихопивши свій годинник, свою останню надію про чорний день, жбурнув його господареві:

— Прошу! От застава—сьогодні ж принесу гроші. Тільки пустіть мене, ради бога, мені страшенно ніколи,—благав він.

Побачивши на своїй руці золотий годинник—нагорода Мавпі за його вірну службу,—господар ураз заспокоївся. О, нехай пан не турбується. Нема чого поспішати. Він і до завтра зачекає.

Та Мавпа вже не чув його. Так швидко, як це тільки можна було, щоб не дуже кидатися у вічі, він біг до своєї мети—своєї надії,—до студента, що разом із Мартою стояли на розі, чекаючи на трамвай.

Мавпа добіг до них саме в ту мить, як вагон трамваю спинився, й обидва, не поспішаючи, увійшли в середину. Власне, треба було увійти самій Марті, а студент мав залишитися на вулиці. Він же ж бо вже зробив свою справу—доніс чемайдан до трамваю. А там, коло пошти, Марта й сама його донесла б. Вона ж бо дужа. І було б конспіративніше, коли б він на пошту не їхав.

Але ж, видно, є такі речі, що іноді й конспірації не слухаються. Ну, що ти зробиш, коли студент ураз твердо й непохитно вирішив, що Марта сама на пошті не впорається?

Мавпа, знаючи, що в нього нема ні сантима, тільки одну мить завагався перед трамваем. У другу він уже впевнено поставив ногу на приступку. Будь, що буде. Але ж він без бою не поступиться перед своєю глибокою долею. Знову впустити здобич? Ніколи! Він витягне гроші в когось із кишені. О, це Мавпа вмів. О, може тільки забув це майстерство? Ох, певне, що так. Подорожній підозріливо повернув голову, очевидно відчувши вправу Мавпиних пальців.

Мавпа байдужно відсунувся від надто чуйного подорожнього й хотів був примостити лапки до іншого як уже перед ним стояв кондуктор:

— Бажаєте квиток?

— Ні, не треба, я маю, — зрадів Мавпа, подумавши, що, певно, кондуктор не помітив, як він тількищо увійшов до трамваю.

Але ж бідний Мавпа не второпав, що то тільки чемний зворот французької мови. Кондуктор прекрасно пам'ятав, що він цьому панові квитка не дав. Лагідно, але ж твердо, він сказав про це Мавпі...

— Тисяча пробачень. Тисяча пробачень. Я справді забув, — я не брав квитка... Я... я... зараз, — лопотів Мавпа, безпорадно шукаючи по кишенях, може ж випадково 10 сантимів лишилося.

Ні. Таких випадків із Мавпою не бувало. О, він рахував кожен свою копійчку: тяжкою працею її здобувалося...

Й він безпорадно озирнувся:

— Тисяча пробачень. Я забув удома свої гроші, — розлігся його жалісний лемент.

Він, благаючи, дивився на подорожніх. Може хто пожаліє його й заплатить за квиток? Але звичайно привітні французькі швайцарці на цей раз дивилися похмуро й байдужо на розгублене Мавпине обличчя.

Певно, похмурий день, що зазирає у трамвай, — сирій день гірської ранньої весни так на них впливав...

— Прошу, візьміть, пане, — незграбно сунув йому срібну монету студент: він зацікавився цим типом і руським акцентом.

Мавпа трохи не захлинувся від різних почуттів: і радість, що викрутився, й веселий глум зі своєї жертви, що сама лізла йому в руки, й побоювання, — чи не зрозумів студент, хто він?

„Тисячу разів“ подякувавши, він сів проти студента й не маючи сил на цей раз стримати себе, пожадливо вп'явся очима в заповітний чемайдан. О, він знав, що було в цьому, ніби невинному на вигляд, чемайданові. Мавпі здавалося, що він став прозорим і він справді бачив такі страшні й принадні одночасно, як природною буває мисливцеві дичина, „соціалістичні листівки“.

Марта помітила його пильну увагу до чемайдану. Вона нахилилася до студента й стиха сказала йому про це.

— Та це вам здалося, — відповів той байдуже, але ж уп'явся пильним і суворим поглядом у Мавпу.

Той ураз почав крутитися, як карась на сковороді...

— Що ж тепер робити? Студент, якщо в нього підозріння... А це — безперечно: як, проклятий, дивиться... візьме, та й зникне, або ж... тут їм вільно... ще наб'є десь у кутку, — безпорадними клаптиками метушилися Мавпині думки.

О! Надумав! Ще раз удати з себе людину, що забула вдома гроші. Або ж... Щаслива ідея!

І Мавпа на першій зупинці похапливо вийшов із трамваю, швидко завернув за ріг, — таксі!

— Їдьте за трамваем №... — Мавпа назвав той номер вагону, що тільки залишив його.

Шофер байдуже хитнув головою: гаразд, мовляв. У шоферській праці всяке буває.

За п'ять хвилин, коли трамвай спинився коло головної пошти, з нього вийшли студент і Марта. Авто трохи проїхало наперед і стало.

Мавпа зачекав, поки студент і Марта зайшли до будинку.

В нього в серці горобці цвірінькали. Яке щастя: це вони зараз посилки надсилатимуть і він буде не він, не один із найкращих шпигунів, коли він не побачить самі пакунки й адреси на них.

— Зачекайте мене, я зараз: на пошту тільки збігаю, — недбало кинув він шоферові; а щоб, бува той не запротестував, додав, — та попильнуйте, будь ласка, я пальці залишаю, щось парить мене...

Шофер здивовано підвів брови: мжичка й пронизливий вітер зі снігових гір зовсім літньої спеки не нагадували. Однак і на це нічого не сказав: усяких панів возити доводиться; божевільних теж...

А коли б він і сказав щось, усе б одно Мавпа його не почув. Він уже, розбігшися, влетів на пошту в ту маленьку кімнатку, що на ній, хто зна й чого два нулі ставлять, і за хвилину звідти вийшов хтось із чорною бородою, вусами й волоссям, тоді, як Мавпа мав волосся руде, а бороди й вусів не носив. І на голові в нього була кепка замість капелюха.

Чорнобородий солідно пішов по східцях угору, у залю пошти, де озирнувся на всі боки й попростував туди, де приймали посилки закордон.

Він, очевидно, хотів щось пересилати або ж довідатися, як це робиться. Може він теж бажав до реєстрування пудри Коті взятися?

Певне, що так, бо його очі аж заблищали, коли він побачив на віконці поштового службовця пакунок із зазначенням, що в ньому — про пудру Коті оповіщення.

Цей незграбний тип у тяжких ботиках! Своєю широчезною спиною він загородив інші пакунки, що теж майбутнього агента фірми дуже цікавили...

Чорнобородий був людиною дуже спритною. Вичекавши на той момент, коли незграбний тип у тяжких ботиках трохи відставив руку, він просунув свого носа типові під пахву: різниця зросту це дозволяла, — і почав читати адреси на пакунках.

Але ж незграба ніби навмисне смикнув ліктем і влучив чорнобородому просто в ніс. Та так добре, що в того враз покотилися з оченят сльози.

Однак чорнобородий мав, очевидно, спартанське виховання. Він нічогосінько не сказав. Не подав і виду, як йому болюче. Його тепер страшенно зацікавила якась поштова інструкція на стінці. Він так пильно читав її, що навіть не витирив сльози, які ще бігли від болю. Але коли б він глянув у цю мить на нахабу, що так добре почаствував його, він би побачив на його обличчі їдку глузливу посмішку.

— Біда, Марто, — казав цей „нахаба“, коли він уже був із своєю супутницею на вулиці. — Ви таки не помилилися: в трамваї за нами стежив шпигун. І хоч я йому добре дав у його паскудний ніс... Краще б він його чимсь заліпив, ніж оту дурну бороду собі начіплювати... Але ж я боюся, що він нашу Львівську адресу прочитав. Доведеться комусь поїхати виручати транспорт...

На свою голову, бідолаха, він це сказав Марті. Вона ж бо давно благала, щоб її надіслали до Росії, або ж хоч до австрійського кордону, — все таки ближче до батьківщини, до небезпек і турбот нелегального життя. І довелось йому — сумно це було, хоч він і жартував увесь час, — провести її за пару днів на вокзал.

А Мавпа? О, цей день був — „його день“. Дві години чекав той самий шофер коло російського консульства

на свого божевільного їздця, що й тепер лишив пальто в авто, хоч мжичка обернулася на мокрий сніг, — ніби лютий вернувся, прогнавши за Сен-Готард в Італію безрезень.

Проте щедро заплатив „гарячий“ пан (вже знову рудий та безбородий), бо кишеню „пана“ приємно обтяжував гаманець, повний золотих франкових монет. Того ж вечора кур'єрський помчав його туди ж, куди по двох днях поїхала струнка висока Марта, сяючи на прощання блакиттю своїх очей бідному студентові, що стояв на пероні...

Ось як воно сталося, що Марта тепер, — пара тижнів минуло: за цей час вона встигла бути й у Львові, й у Москві, — сиділа поруч із Павлом у розкішній вітальні, де, замість господарів, гостей мала розважати мавпа. Марта розповідала:

— У Львові не гаразд справа. Транспорт у руках меншовиків. Не вміють вони його налагодити. Плувають, а то й просто нічого не роблять. Дізнавшись, що пакунки із „Впередом“ вистежили, не хочуть навіть по них іти на пошту, бо ж надіслано „до вимоги“. Радіють навіть із нещастя, хоч і ховають це...

Павло слухав, міркуючи.

— Доведеться до Львову податися, — думав він.

А мавпа жувала собі горіхи, ніби прислухаючися до розмови людей.

А та, друга Мавпа... Хочете знову діяфрагми? Можна.

Коли вона буде відкриватися, ви знову побачите ковбаски й келих пива. Але ж кав'ярня вже не в Женеві, а в Львові: Мавпа нашвидку снідає, щоб зараз же побігти на пошту. За п'ять хвилин її відкривають і він буде цілісінський день вартувати коло віконця, що над ним позначено „до вимоги“. Він вартує щось уже третій тиждень. Та марно...

У Кам'янецькому „найкращому готелю“ сполох: гості приїхали. Можна подумати — сам губернатор або один із власників пишних маєтків, що павуковими кублами розкинулися тут і там серед розкішної природи Поділля.

Ні цими надзвичайними гістьми було „подружжя Сокольських“, тобто Павло та Марта. Мертве місто — губерніяльний „центр“, де ні промисловости, ні торгівлі, ні навіть (тоді) залізниці, Кам'янець був столицею „людей повітря“, що їх оспівав Шолом-Алейхем.

Центральний „готель“ на „центральної“ вулиці, що мала 80 кроків завдовжки й 5 завширшки, — ставав за місце збіговиська всіх цих „людей повітря“. Та й сам цей центральний „готель“ із десятком інших готелів, чи гостинниць, чи просто — заїздів, — хто зна навіщо й із чого вони існували. Подорожній, коли не вважати селян, що приїздили на базар, з'являвся в Кам'янцю певне раз на місяць...

Ледве Павло з Мартою помилися з дороги, як уже в двері хтось постукав і, не дочекавшись дозволу увійти, на порозі з'явився крутлявий кам'янецький комісіонер:

— Добридень! Із приїздом...

Павло здивовано подякував і спитав, чого незваному гостеві треба?

О, нічогісінко! Він тільки дуже щасливий бачити пана нового земського статистика (про цю „новину“ певне знав уже весь Кам'янець)... Він хотів попросити пана пам'ятати про нього, комісіонера у всіх справах, Мойшу Балаха, коли панові статистикові буде щось потрібно...

Ледве він зник, з'явився другий: може панові треба тютюну — самого справжнього турецького, чи закордонної білизни?.. О, для пані є чудові мережані сорочки!..

— Дякую. Нам нічого не треба,—вже починав сердитися дуже терплячий Павло.

— То може буде треба? Але нехай пан зараз подумає. От я принесу ці сорочки. Такі ж вони файні...

— Ми втомилися з дороги. В мене голова болить,—благав Павло,—дайте спокій...

— Зараз, зараз,—запевняв комісіонер, — зараз він собі піде. От тільки,—може доктора покликати, або ж—він принесе проти голови такі ліки, такі ліки!.. О, в пана все життя голова буде, як дуб, міцна!..

— Та дайте ж мені спокій,—вже гримав Павло,—в мене й так голова починає дубіти...

І Павло підвівся, щоб, коли комісіонер вийде, зачинити за ним двері. Той зрозумів інакше його рух і майже прожогом вискочив із кімнати: бідоласі, видно, не раз траплялося діставати за свою настирливість і стусана. А як же тут настирливим не бути, коли вдома жінка, восьмеро дітей, дід і бабка, й усі голодні, а в місті комісіонерів більше за мешканців?

Однак, не допомогло й те, що Павло заціпнув на клямку двері: ще кілька разів стукотили — потихеньку, ніжно, але вперто...

Весела Марта реготала: її смішила ця історія. Павло трохи посердився, але, нарешті, заразився її сміхом.

— Що ж, усе одно нам не дадуть відпочити з дороги,—сказав він,—треба піти, перевірити „явку“ та дізнатися, як тут приймання транспорту налагоджено.

Вирішили всупереч конспіративним правилам іти вдвох: усе одно всьому місту вже відомо, що вони вдвох приїхали й подружня пара. Тепер це вони йдуть,—ну, до знайомих, спитати про помешкання тощо...

На вулиці на них знову цілою юрбою накинулися комісіонери. Павло мусів був їх переконати, що в нього в Кам'янці є старі, добрі приятелі. Він давно їм напи-

сав, що приїде. Отже йому з дружиною тепер усе приготовано: й помешкання, й взагалі все, що людям треба на новому місці.

Це враз охолодило комісіонерський запал: людина, що має в Кам'янці приятелів,—це вже половина, як не чверть інтересу,—його вже тяжко „обдурити“, тобто зірвати з нього зайвих 2—3 копійки, а може навіть (о, щастя),—цілих 10...

— Може візника покликати? — кинувся був у розпачі один із цих бідолах.

Але не треба було й кликати: вже аж три старосвітські будари-„фаєтони“ гуркотили на весь Кам'янець, поспішаючи навипередки до центрального готелю.

Ледве Павло з Мартою позбулися їх, посилаючись на те, що погода дуже гарна й лікар їм наказав ходити якнайбільше пішки...

— Ну-ну,—зідхнув Павло, коли вони нарешті залишилися самі,—тяжкенько буде тут налагодити конспіративну базу.

Вже й Марта не сміялася. Справді, бажання цієї бідноти денебудь добути собі шматок хліба та безнадійне міщанство цього мертвого міста з його плітками й пересудами створювало несподівано дуже серйозну погрозу справі революційної праці. Доводилося думати про те, щоб перенести перевіз через кордон у інший пункт, а шкода було: кордон під Кам'янцем був кращий для транспорту, ніж у іншому місці...

І вони обидва йшли вузьенькою вуличкою, міркуючи про труднощі своєї справи.

День видався дуже погожий. Вже вечоріло. На тлі червоного заходу мальовничо вирізьбилися вежі й мури старовинної турецької фортеці, що колись боронила підступи до мосту, теж старовинного,—високого й гарного, що з-під нього гудів водоспад. Це колишні

турецькі фортифікатори перетяли шлях Смотричу й частина його побігла навкруги Кам'янця, глибокою прірвою-балкою, що оперезала місто і воно опинилося на острові — кам'яній скелі, обліпивши її всю будинками й оторочивши садками.

Кам'яними східцями зійшли Павло й Марта з високого мосту вниз, до річки. Їм треба було перейти тут, унизу, недалеко пінявого водоспаду, кладкою рідечку, щоб потрапити на Руські Фільварки — передмістя, що розташувалося по той бік прірви.

— Дивіться... товаришу, — хотіла сказати Марта, — так вразила її краса краєвиду, що вона й забула на мить про конспірацію.

Павло задивився: це було справді гарно, — чорні химерні силвети на чорному небі й серед ще не розквітлих, а сіро-синіх садків — відблиски заходу на шибках будинків.

— Що ж це, справді, — треба ж нам один одного просто на ймення звати. Ми ж бо чоловік і жінка. Не забувайте цього, — казав він, усе ще ласкаво посміхаючися гарному краєвидові. Ось його посмішка стала ще ласкавішою, чомусь зовсім ніжною, і він додав:

— От і зараз. Треба було сказати: дивись, Павлику. Можна було ще додати: любий Павлику...

І раптом він урвав свій жарт. Глянувши на Марту, він побачив, що вона зовсім червона.

— Та ні! Це мені здалося: просто відблиск заходу сонця, — переконував сам себе Павло, коли їхні кроки вже будили тишу Руських Фільварків. — Не може ж бути, щоб ця славна дівчина-товаришка та мала до мене почуття більше за товариську приязнь...

Чому ж цього не могло бути, на це Павло ніяк не зміг би відповісти. І бідна Марта теж мучила себе цим запитанням.

— Не гоже так. Треба про справу думати, — припинила вона свої безпорадні вагання. І вчасно це зробила: вони якраз підійшли до того будинку, що його відшукав Павло, нікого досі не спитавши дороги, хоч уперше був у Кам'янці. Звичка конспіратора! Він тільки два рази прослухав перед тим, як сюди їхати, найдетальніший опис цієї дороги від центрального готелю до цього ідилічного будиночку під зеленим дахом із садочком та квітником...

На явці виявилось, що транспорт літератури через кордон провадиться спільно з соціалістами-революціонерами. Це ніби було трохи краще, ніж з меншовиками. Фракційні суперечки в чужій партії їх не обходили й це давало деяку гарантію від навмисного гальмування перевозу більшовицьких видань. Проте, там же, на явці, Павло з Мартою побачили, що ці „ес-ери“ вже надто одчайдушний нарід: ніби шукають самі небезпеки там, де розумним поведженням її легко можна уникнути. Річ зрозуміла: до „ес-ерів“ більше приєднувалася романтична молодь із інтелігенції, що революція їй ставала швидше за джерело цікавих пригод, ніж за сувору боротьбу кляс...

Пізно повернулися Павло й Марта додому, — до свого „готелю“. Хотіли було обміркувати перед сном усе, про що дізналися. Та довелося покласти чимало енергії на те, щоб добитися від господаря „першого на всю губерню“ готелю такої простої речі, як чистої білизни на ліжка.

— Та воно ж зовсім ще свіже, — розпинався кам'янецький „метрд'отель“, ухопивши за край простирадла. — Справді: їм бо ж користувалося ну тільки трое подорожніх. І коли на ньому Марта знайшла вошу, та це ж — пхе! — зовсім дурниця! Її можна вбити та й годі.

— Ранок вечора мудріший. Гайда спати, — запропонував Павло, коли нарешті господар, ображений у своїх

найшляхетніших почуттях, приніс справді свіжу білизну, дець позичивши її.

І через п'ять хвилин глибокий сон оповив обидвох натовлених довгою дорогою на підводі та думками й турботами цього дня.

На ранок Марта, прокинувшись перша, хутенько помилася й одяглася, користуючися тим, що її „чоловіка“ вії зімкнуті сном і тому не треба просити його пильно розглядати стінку.

Розбудивши Павла, вона побігла, як „дружина й господарина“ обдивитися помешкання, що вчора на явці їй порадили найняти.

Того ж дня Павло поїхав до свого приятеля в Жванці погостювати з тиждень, а потім уже „заявитися в службу“, як пояснила ввечері Марта господині помешкання чудний раптовий від'їзд її „чоловіка“.

— Ах, як же це недобре! Таку гарненьку й молоденьку дружину й залишати саму в чужому місті, — бідкала за Марту господиня, огрядна, але ще гарна польська Ви б, серденько, не дуже йому довіряли б та поїхали б, подивилися, що то за приятель. А може там приятелька замість приятеля? — радила вона. Марта їй відразу дуже сподобалася...

— Може й так, — зі щирим сумом відповіла Марта. О, як би вона хотіла бути тепер укупі з Павлом! Впевне саме переходить кордон. Його можуть убити...

Ні, Павло кордону ще не переходив і ніщо йому життю, принаймні, покищо не загрозувало.

У Жванці — містечко на березі Дністра, сім-вісім верстов од гирла Збручу — австрійського кордону, в переїхавши паромом Дністер, одразу побачив на басарабським березі селянина в сірій свиті й сивій шапці.

Сіра свита й сива шапка могли бути й випадковим явищем, чи ж мало таких свит та шапок у селян? А

цей селянин старанно обчищав пужалном грязюку з колес...

— Що це ти, Юхиме, хочеш тут продати воза, що його так причепурюєш? — глузував хтось і радив, — та кинь, — усе ж одно знову вкаляєш...

Юхим послухався, — кинув. Бо саме в цю мить до нього підійшов Павло.

— Що ж, їдемо? — запитав Павло.

— Їдемо, — відповів Юхим, пильно Павла роздивляючися: чи є всі ті прикмети, що йому про них сьогодні зі Жванцю переказували? Щоб перевірити себе остаточно, він запитав:

— Зараз їдемо?

— Ні, ще треба другого парому зачекати: мій товариш, Микола Андрієвич, над'їде, — відповів із натиском Павло.

Ніякий там Микола Андрієвич над'їхати не мав. Це було просто гасло. Крім того воно, сказане голосно, давало їм змогу, не викликаючи цікавості подорожніх, зачекати, поки всі вони підуть собі, чи поїдуть з берега. Воно все ж краще, щоб зайві очі не бачили, як вони не поїхали широким шляхом, а відразу звернули до річки й тут, невеличкою доріжкою попід високою кручею, попростували до кордону.

Вже сутеніло й під чорною кручею підводу майже не було видко. Так собі, ніби павучок понад берегом біжить, — здавалося з того боку, як пильно придивитися.

Скоро завернули в балку й виїхали нагору, в поле. Чорна весняна ніч уже спускалася на чорну ріллю. Грунт був м'який від недавнього дощу. Колеса возу різали його, як масло, розриваючи чорну тишу характерним цмоктанням клейкої маси. Коні бігли бадьоро. Видно, що зв'язок із пачкарями давав змогу їхньому господареві добре годувати їх.

— Тпру! — стиха стримав він їх.

Лише пильно придивившись, Павло побачив, що вони стали коло тину. Десь не дуже далеко гавкнув собака. Очевидно, вони під'їхали до села.

Селянин попросив Павла потримати віжки, а сам перескочив через тин і ніби провалився в чорну безодню. Павлові вже набридло стримувати коней, що рвалися додому, коли тин заскрипів і коло возу виростає три тіні.

— Що ж будем робити? — пізнав Павло голос свого візника, — на кордоні, каже Хома (це той, що прийшов із ним), секрет: зараз перевозити на той бік небезпечно.

— А чи довго ці секреті стоятимуть? — запитав Павло.

— А хто їх зна, — подав голос сам Хома, — може й тиждень, а може й завтра їх знімуть.

Павло був із тих, що дуже не люблять назад вертатися.

— Ну, а переховатися тут можна день-два? — довідався він.

— Переховатися? Чому ж не можна? Доведеться лише вдень у коморі сидіти — на двір щоб і носу не показувати... Бо як сусіди побачать чужого, — біда почнуть гомоніти, дивитися до начальства дійде, — казали візник і Хома. Третій загадково, здалося Павлові, мовчав.

Павло на все згоджувався, аби не їхати назад. Він зіліз із воза, попрощався з візником-Юхимом, що його транспортна місія вже скінчилася, й пішов із Хома та його мовчазним супутником огородем до хати.

У хаті виявилось, що цей супутник — Хомин син, п'ять рубок. Тож він і мовчав усе, бо соромився подавати голос при старших.

Господиня, засвітлюючи світло в хаті, позавішувала віконця, щоб, бува, хто не зазирнув. З печі на Павла дивилося кілька пар цікавих оченят, — то там собі зелена молодь отаборилася.

— А вони хіба ж не можуть чого бовкнути? — запитав Павло, показуючи на ці спостережливі очі Хомі, коли той почав говорити йому про „кордонні“ справи.

— Хто? — здивувався Хома, обертаючися до своїх дітей, — оці? Та що вони, батька свого схочуть згубити, чи що?

— Але ж вони малі, можуть і не втримати язика, — заперечував Павло.

— Е, ні! — переконливо відповів Хома, — це паненята може такі на язик слабкі, а наші — мовчить, ніби рота йому цвяхами забила...

І Хома розповідав далі Павлові про справи. Він скаржився, що ці самі „сери“ („ес-ери“, хтів він сказати, тобто: соціалісти-революціонери) поводяться, як діти. Та вони й насправді ще діти. Зовсім молоді — з Кам'янецької гімназії...

— Як поїду, бува, до Кам'янця на базар, побачать — вітаються зі мною, до себе запрошують, починають мене навчати цих самих книжечок, що я їх перевозжу, — казав Хома, радий, що побачив коло „своєї справи“ (він уже з пару років літературу перевозив) поважну людину. А люди бачать — питають: чого це Хома з паннами, зі студентами, кажуть, хороводиться? А навіщо мені та пропаганда? Я й сам книжечки читаю, доки вони в мене у клуні лежать, на перевіз до Кам'янця чекаючи. І сам я добре революцію цю розумію. Та не можу ж я про це сусідам говорити, як те мені паничі радять. Тоді ж одразу загине моя справа й мені здається, що шкода від того буде більшою за користь із моїх балачок із сусідами...

Павло поспішив підтвердити цілковиту рацію Хоми-них міркувань. Цей дядько розумівся на підпільній революційній праці багато більше за своїх молодих учителів.

— Ох, якнайшвидше треба власну транспортну базу організувати, — думав Павло. — Із цими ес-ерами далеко не поїдеш. Вони не додержуються найелементарнішого правила конспірації про цілковите відокремлення праці технічної від пропагандистської...

Спати поклали Павла в хаті, а на день йому довелося ховатися в комору: до хати могли сусіди надійти. Ледве вечора діждався Павло, — із зимку комору вистудило й тепер у ній було холодніше, ніж на дворі. Здавалося, — відгонить вільготою такою, що аж кістки проймає, хоч насправді її й не було. Просто мороз із мурів виходив.

— Та сидіть і вдень у хаті. Як же можна, — ще застудитесь й ослабнете, — казав увечері Хома, коли Павло йому про це розповів.

— Тільки, як побачимо у віконце, що хтось іде, тоді швидше на піч ховайтеся, — попередив він.

І таки довелося другого дня Павлові щось аж двічі на печі паритися. Найтяжче було — придбаний учора кашель стримувати. Бо ж сусіди могли зацікавитися, що це за чоловік на піч уместився. Аж упрівав Павло з напруги, стримуючи груди від вибуху кашлю, що лоскотав, шкрябав і дер горло...

Аж надвечір четвертого дня Хома приніс радісну вістку: секрети знято.

Нетерпляче чекав Павло третьої години ночі.

— Тоді робиться зовсім темно: найкращий час на переправу, — казав Хома. — Воно хоч і вартовий „наш“, тобто, — підкуплений, але ж треба, щоб ніхто інший не бачив...

Раз-у-раз дивився Павло на годинника, аж двічі завів його: все здавалося, що вказівці стали й не рушають із місця.

— Можна вже вирушати, — будив він Хома, коли нарешті вказівець доповз до призначеного йому місця.

Хома підвів голову й недовірко дивився на Павлового годинника: річ, мовляв, непевна. Сказано, — машинка: може зіпсуватися й ізбрехати. Аж ось заспівали півні: один, другий, третій... І хазяйський залопотів у повітці крилами, пристаючи до хору, що оповіщав третю годину.

Тепер Хома вже був певний, що й справді вирушати час...

За десять хвилин вони не йшли, а плазували садком. Так просив Хома, бо, казав, — садок понад самим Дністром, а там, унизу, шлях, що на ньому час од часу їдуть пікети.

Хома, намагаючися рухатися, як найтихше, витяг із під дерену легесенького човника, душогубку: ті човни, що були на річці, в'язали, з наказу кордонної варти, в одному місці й це місце варта вночі пильнувала.

Узявши вдвох човна, Павло й Хома посунули з кручі...

— Швидше, швидше, зараз певне пікет, — почув Павло коло води шепіт і побачив, як блиснув багнет: це був „свій“ вартовий.

Як тільки човник, ледве, ледве плюснувши, сів на воду, він подався в темряву, щоб близько не бути.

— Лягайте на дно, — шепотів Хома Павлові. Але той і сам поспішав лягти, бо хисткий човен не давав змоги йому, незвичному, в ньому сидіти. Він навіть черпнув води й коли б не дерен, що його Хома обачливо поклав на дно, довелося б Павлові спробувати своєю спиною, чи тепла вода в Дністрі напровесні.

Він і не стямився, як на небо, що в нього він дивився, насунулося щось чорне й коструbate.

— Яка чудна хмара, — подумав Павло.

Та ні: це вже був австрійський берег.

— Приїхали, вставайте, — поспішав Хома: хоч тут варта була й не така сувора та пильна, як на російському березі (Австрії ж бо не доводилося охороняти кордону від підвозу нелегальної літератури та зброї), але все ж треба було якнайшвидше сховатися й самим і човна десь приткнути.

Хома знав — де: кілька кроків од берега, в кручі, в цьому місці була печера. Їх чимало на березі Дністра. Давно колись вони ставали за житло нашим предкам-дикунам. Тепер там часто знаходять свідків їхнього життя: поклади обгризаних кісток, сліди вогнищ і рештки первісної кам'яної зброї.

У такій саме печері й покинули Павло з Хомою човника, подавшись на стежку, що бігла полем... За півгодини вони вже були в містечкового корчмаря поза смугою кордонних пригод.

МАВПА Й ГОДОВАНЕ ПОРОСЯ, — ІГРАШКИ ДОЛІ

Так. Тільки іграшки — й не більше..

Й не один наш невдаха-Мавпа та його товариш (про нього буде нижче). Тисячі їх, таких мавп різних гатунків — од виродків людства, першорядних мерзотників, до звичайнісіньких нормальних людей, нещасних жертв, що безнадійно заплуталися в тенетах павука — царату, й не раз це траплялося — виривалися з них, починаючи щиро служити тим, за ким їх навчали полювати, — всі вони були тільки іграшками, тільки маюсінькими колещатками могутньої залізної системи панування „вибранців“ — поміщиків, капіталістів, висо-

ких урядовців — над мільйонами трудового населення велетня — царської Росії.

Ця система — складна й витончена — мала свій мозок, свої нерви. Й таким, як Мавпа, треба було лише слухняно, без найменшого заперечення коритися наказу.

Не можна сказати, щоб невдаха-Мавпа хоч приблизно так міркував, зібгавшись в темному куточку на Львівській пошті, до нестями втомлений своїм марним чатуванням.

Але щось подібне до протесту затурканого раба во-рушилося в його голові. Цьому, як завжди це буває, сприяв уже третій день порожній шлунок: знову загубив бідний Мавпа ласку своїх хазяїв-власників, — перестали йому давати й ті мізерні копійки, що він їх досі вистарцьовував.

А хіба ж Мавпа був винний? Хтось там угорі нерувався й з нетерплячки плував. Хтось — не Мавпа. Здавалося, так ясно: треба чатувати та й годі. Прийдуть же кінець-кінцем ці революціонери по свої пакуночки із „взірцями мануфактури“. Ну, тоді Мавпа зі своїм товаришем (дали йому помічника, — отого кирпатого, годованого, дуже подібного до поросяти, що дримає в протилежному куткові) — вистежать вони, куди ті пакуночки посунуть, дадуть їх через кордон перевезти, навіть далі — аж до центрального пункту поширення літератури (о, Мавпа на цьому вже розумівся), а там — будь ласка, голуби сизі, — сідайте у в'язниці, де на вас уже давно місця припасено.

Та ніж бо! Щось крутять, щось плутають! Хочуть отак, щоб і кози були цілі й вовків щоб нагодувати... Маеш! Сьогодні Мавпа мусить зробити так, щоб австрійські поштарі пакуночків революціонерам не видали. От і все! Щоб просто австрійська поліція їх за-

тримала... Як же потім Мавпа буде за революціонерами стежити? Пакуночки ж ці, — ніби пожива на ловах: біжить на них звір, — тільки пильнуй та лови. Як же без них буде?

Тяжко зідхнув Мавпа. Та нічого не вкоїш, — підвівся й пішов виконувати вищу волю.

А ця вища воля мала, звичайно, розум трохи більший за Мавпин. Не раз уже траплялося, що залізна система жандармерії зустрічалася з крицевою — праці підпільників. І тоді ставався конфуз. Вистежать отак транспорт до самісінького центру. Довго й ретельно стежать. Тільки но приготуються одним заходом усе „хапнути“: й літературу, й складну організацію її транспорту, як — бах! — нема, щезли, як дим, і література, й організація, що невловима, недосяжна, вже працює в іншому місці, десь близько, під боком, а не вхопиш її. Виявлялося, що підпільники помітили довге й ретельне стеження і вчасно „вжили заходів“.

Отож „угорі“ й вирішено було просто транспорт „Вперед“ — а через кордон не пускати: нехай йому всячина. Вирветься, диви, з рук, тоді... О, жандармерія прекрасно розуміла, які наслідки дасть поширення цих тоненьких, ніжних, як шовк, листівок: страшні події вони могли породити... Нехай вже краще лежать ув архівах австрійської поліції. Спокійніше!

Для цього Мавпа підійшов до віконця „видачі на вимогу“ й байдужим голосом запитав, чи нема з Женеви взірців мануфактури та реклям Коті на ім'я зубного лікаря Кравзе?

Урядовець подумав, пригадуючи...

— Є! Давно вже. Чому це пан лікар так довго по них не приходив?

„Пан-лікар“ пробубонів якусь причину. За хвилинку його руки з тремтінням нетерплячки доторкнулись па-

куночків, що їх акуратно поклав урядовець на підлокотник віконця.

— Прошу пана, але ж тут має бути тринадцять пакунків, — раптом здивував Мавпа акуратного урядовця.

— Не може бути, тут усі, — відповів той розгублено. — Але, коли пан певний, що має бути тринадцять, я піду, подивлюся в шафі...

Й довірливий урядовець пішов до другої кімнати.

Цього тільки й треба було Мавпі. Він хутко витяг із кишені наготовлений гострий ніж і — раз-раз, — кільки пакунків мали надрізи, що дозволяли бачити, які там були „взірці мануфактури“ та „реклями“.

Урядовець вернувся, трохи розгніваний: він же казав, що всі привіс. Більше нічого нема.

— Пробачте, це, певне, я помилився, — згоджувався з ним Мавпа.

— Ваші документи? — запитав урядовець, даючи Мавпі розписатися. Він цього б не питав звичайно, бо ж зубний лікар — особа, що їй і без документа можна повірити: він про такого лікаря чув. Закордоном взагалі не так дуже документи питають. Але ж він був сердитий на „лікаря Кравзе“ й цим недовір'ям хотів зробити йому прикрість.

„Пан лікар“, дуже задоволений із цієї „прикрости“ (коли б це знав мстливий урядовець) почав шукати свій документ. Але ж марно: він просить пробачення: він піде додому — це п'ять хвилин ходи, й сам принесе або ж комусь доручить прийти з його документом і одержати пакунки.

Урядовець, теж задоволений з клопоту, що він його завдав цьому адресатові, почав приймати пакунки з підлокотнику. Раптом йому в око впали надрізи. Вони могли бути й випадкові, — в дорозі обшивка якось розірвалася. Та не в тім справа: „взірці мануфактури“

визирали з пакунку зовсім не мануфактурою, а очевидно, газетою, друкованою чужою мовою...

О! Тепер він тому лікареві покаже: за невідповідність напису змістові — штраф. Обдурювати державну австрійську пошту? Е, ні, цього не буде!

Звичайно, Мавпа не мав на думці ні платити штраф, ні, взагалі, ці пакунки одержувати. Підроблювати документ і обдурювати австрійських урядовців? За це таємний відділ російського консульства йому б не подякував. Ні, справу буде полагоджено інакше — мирним шляхом. Просто консульство сповістить дружню австрійську жандармерію, що, за його відомостями, в пакунках на ім'я лікаря Кравзе — нелегальна література, в чому австрійська жандармерія може пересвідчитися, навіть не порушуючи „конституційної“ незайманости листування та поштових посилок. Консульству відомо, що в Женеві ще пакунки мали подерту обшивку. От і все. Австрійська жандармерія мусить літературу цю затримати, бо на те є відповідна угода між урядами обох країн.

І Мавпа поспішав до консульства, — доповісти про те, що він свою маленьку справу зробив спритно. А стежити за тими, хто прийде по пакунки, є кому: там уже не дримає, а пильно стежить (у цьому Мавпа помилявся) — його товариш — годоване порося.

Раптом щось ніби штовхнуло Мавпу під серце... Так! Безперечно! Цей дуже пристойно вбраний пан — росіянин! І то, певне, з тих — не панів! Бо в нього штани не прасовані — не стоять над черевиками акуратними ріжками, а зім'яті, ніби в чоботи їх було перед тим засунуто.

Мавпа вгадав. Австрійське пальто, капелюх і черевики, — це все Павло позичив у боягуза Кравзе, що нізачо не хотів сам іти на пошту, але мусів був дати

свій документ, доручення й одяг, а позичати штани він посоромився. Й не здогадався свої дати попросувати. Просто на думку не впало. Бо ж про таке в Росії й не чути.

У Мавпи серце застукотіло й аж упрів ніс із хвилювання: „пристойний росіянин“ у зім'ятих штанах попростував до пошти, що й Мавпі ще було видно.

Метушливо Мавпа повернув назад. Через три приступки побіг східцями пошти, штовхнув під бік „годоване порося“, лютими очима показуючи на Павла, й кицькою скрадався тепер до віконця: аби ж урядовець його не побачив.

А Павло вже питав про пакунки, одночасно (російська звичка) показуючи документ Кравзе й доручення, засвідчене за всіма правилами. Це було дуже до речі: урядовець подумав, що „зубний лікар“ оце й надіслав людину. Трохи дивувало його — як це так швидко? Але ж документи й доручення, — все це мало цілком законний вигляд.

Нічого не кажучи, він поклав знову пакунки на підлокотник. Мавпі аж дух перехопило: невже віддасть? Ні, урядовець тільки робив усе за формою. Він перевірів пакунки, вибрав ті, що з надрізом, і показав їх доручному лікарю Кравзе.

— Як бачите, все гаразд, — сказав яхидно урядовець, — але ж ось доведеться скласти акт та заплатити штраф. Тільки після цього я зможу пакунки вам видати.

— Тільки й усього? — мимоволі вирвався у Павла вигук радості й одночасно в голові:

— Щоб їх чорти забрали там у Женеві, — не могли акуратно зашити: от тютті!

— Тільки й усього, — суворо відповів урядовець: — я зараз покличу контрольного, щоб скласти акт.

І він пішов, лишивши пакунки на підлокотнику...

Павло байдужо витяг гаманця: скільки в нього з собою грошей, — чи вистачить на цю непередбачену витрату?

А Мавпа? Його серце роздирало вагання: чи поклястися на долю? — він же, Мавпа, невинний, що так сталося; він виконав усе, — Павло одержить літературу, й він стежитиме за ним, як того прагнув усією своєю істотою; чи ж може вжити заходів на те, щоб одержанню літератури перешкодити й таким чином ретельно виконати волю начальства?

Вагання це тривало одну мить: покірність своїм панам узяла гору над власними міркуваннями. Глянувши в бік, щоб переконатися, чи добре стежить годоване поросля за Павлом, Мавпа прожогом кинувся в двері до службових приміщень і якраз перетяв дорогу контрольному й урядовцеві, що йшли вже складати акт.

— Перепрошую, — кинувся до них Мавпа, радий, що не опізнився, — пакунків на ім'я лікаря Кравзе не можна видати. В них нелегальна література для Росії. Я — з дозвільного розрешення російського консуляту...

Невідомо, щоб сказав далі Мавпа, бо урядовець упершись, знавши „цього химерного лікаря“, остаточно вибув з гнівом:

— Та що це, пане, таке? — гримнув він. — Діти мавпа, чи що, чого це ви з нами граєтеся? Приходите до пакунок, посилаєте по них, потім самі прибігаєте...

— Я... я... — белькотав Мавпа, намагаючися пояснити все.

Але розгніваний урядовець своєю широкою спиною відгородив його від контрольного, розповідаючи йому про всю цю нечувану історію з пакунками на ім'я Кравзе.

— Тут якесь шахрайство. Треба до поліції вдатись, сказав він.

— Так, так, — годився контрольний, — але все за формою, пакунки ми видамо...

— Я мушу телефонувати до російського консула, — репетував Мавпа, — я буду скаржитися йому...

Він кинувся був до телефонного апарату, але тут уже спалахнув гнівом контрольний — гоноровитий поляк:

— Що? — підскачів він теж до апарату. — Прошу пана, — це телефон наш — службовий. Стороннім ним користуватися не вільно.

Павло вже почав турбуватися: чого це не йде так довго урядовець із контрольним? Чи не надумали вони з поліцією порадитися?

Павло озирнувся. Як на те в цьому відділі пошти на той час нікогисінько з публіки не було. Тільки один якийсь тип (годоване поросля) дрімав у куточку на лавці.

Чого тут думати? Павло розкрив швиденько свій чемодан, що взяв із собою на пакунки, й одним махом згріб їх з підлокотника...

Грюкнули двері й коло віконця „до вимоги“ стояв лише „годоване поросля“, роззявивши рота від такої несподіванки. Одну мить він подумав про те, щоб кинутися попередити про незвичайну пригоду Мавпу. Цієї миті було досить Павлові, щоб узяти візника й поїхати.

У другу мить — від будинку пошти швидко, швидко котилася поросляча присадкувата постать слідом за візником, що завертав за ріг. На поросляче щастя, — на Розі стояв другий візник...

— До відходу поїзду — півгодини, — міркував Павло, тримаючи в руках здобич. Якраз встигну ще здати великий кіш із літературою (попередніх транспортів) у вантаж. Його вже певне товариші на вокзал приставили.

Погано довелось б Мавпі. Його, певне, урядовець із контрольним затримали б, як співучасника шахрайського пограбовання пакунок на ім'я Кравзе. Ясно, —

це ж він своєю сваркою навмісне затримав їх, даючи змогу своєму спільникові з пакунками втекти. Та Мавпа, побачивши порожній підлокотник, ураз зрозумів, що сталося. З зойком розпачу, як поранений звір, він кинувся прожогом з пошти, перш, ніж стямилися урядовці...

Коли Павло здавав у вантаж великий кіш, якийсь суб'єкт пильно стежив за цією операцією. Видно було, що його надзвичайно вона цікавить. Швидкий був цей суб'єкт. До відходу поїзду він устиг проїхати й пробігти певне з п'ять кілометрів, ретельно когось шукаючи.

І коли поїзд уже почав рушати, в один з вагонів похапливо стрибнув звичайнісінький дядько-галичанин: у брилі, в чоботях, у свитці. Зовсім, як по той бік Збручу. Але ж, певне, ні по той, ні по цей бік Збручу ні в одного дядька не було такого надзвичайного носа — мавп'ячого вгорі, качачого посередині й гостренького наприкінці, — що стирчав над чорною бородою цього дядька-галичанина.

ЯК ЧАСОМ І ТЮХТІЙСТВО СТАЄ В ПРИГОДІ.

Хома з Павлом мирно порпалися в куточку комори, що його освітлював каганець.

— Оце, — показав Павло на стоси нелегальних книжок, що лежали в кутку, приховані лантухом з зерном, — одвезете, запакувавши в лантухи, разом із цим кошом.

Павло показав на великий кіш, привезений ним зі Львову.

Хома подивився... Подивився й ще хтось. Коли б Павло дуже пильно глянув на стінку комори, він би побачив у ній невеличку шпарку. А крізь шпарку зи-

рило блискуче око. Власник цього ока, — звичайнісінький собі дядько в брилі, в чоботях і в свиті, з чорною бородою й чудним носом, — притулився до шпарки з надвору.

Він прийшов до цього заїзду в прикордонному містечку трохи після пана, що приїхав із Львову.

Закінчивши свою нараду, Павло з Хомою попрощалися. Хома пішов налагодити Павлові перехід кордону, бо, за правилами конспірації, він не мусів був тепер лишатися коло літератури: може його вистежили, то література через нього загине; чи навпаки — літературу вистежили, тоді він марно потрапить під арешт.

Павло поклався спати. Але не довелося йому добре відпочити, щоб мати свіжі сили на завтрішні пригоди.

Пригоди почалися того ж дня. Правда, саме тоді, як цей день переходив на другий: рівно о півночі.

— Прощу пана, — хтось уперто торсав Павла в плече.

Павлові саме снилося, що своє пальто, капелюх і черевики Кравзе не одержав, хоч Павло встиг ще забігти на близьке до вокзалу приміщення одного емігранта, де залишив свої речі. Й оце Кравзе причепився до нього. Та ще й лементує з-приводу історії з пакунками: хоч на пошті його документи не залишено й він може сказати, що нічогосінько не знає, — шахраї якісь, та й годі, — а все ж поліція його, емігранта, буде турбувати.

— Прощу пана, — настирливо чіплявся Кравзе до Павла.

І чого це він мене паном, а не товаришем кличе? — думав, гніваючись Павло. — А втім, що з цього боюгуза меншовика питати?

— Та йдіть ви під три чорти, — гримнув Павло на Кравзе, що все торсав його в плече.

— Прощу пана? — розляглося вже суворо й запирливо.

Павло розплющив очі й побачив перед собою постать австрійського жандара, ображеного в край його лайкою.

Ще не розуміючи гаразд справи, Павло поспішив пробачитися, пояснивши, що йому снівся один приятель і це він його, а не пана жандара, прохав до чортів пройтися.

Жандар щиро зареготав. Він був ще молодий хлопець і, видно, доброї вдачі. Він із свого боку пробачився, що потурбував Павла, але ж — службовий обов'язок, у нього є розпорядження привести пана з його речами на кордонний пост. Це, певне, дрібниці. Він чув, що кордонній варті хтось доповів, ніби пан має нелегальну літературу для Росії. Але ж він певний, що це наговор...

Павло не заперечував. Із жалем дивився він на кіш із літературою: пропаде нізащо. Хоча б чемайдан із „Вперед“-ом урятувати... Може не признаватися, що чемайдан його, залишити його тут, у корчмі-заїзді?

Але вже пізно: послужливий жандар узяв у руки чемайдан, запитуючи корчмаря, що стояв тут же:

— Це панський?

— Так, — відповів той, сполоханий цією пригодою. Він завжди переховував літературу й боявся, щоб і про ту, що в коморі, не згадали.

Ні, не згадали. Очевидно блискуче око чорноборсого дядька крізь шпарку стосів під лантухами не побачило, а його вухо Павлової розмови з Хомою не почувало. Поклали на воза лише кіш та чемайдан та рушили до „постерунку“ (посту).

Дорогою Павло підтримував жваву розмову з чемним веселим жандарем. Довідався, що той був робітником у Лодзі: довелося йому в жандари піти служити, бо лишився безробітним, — удома стара мати й покалічений на заводі батько, обидва з голоду пропали б, якби

він не скористався з того, що тут, на цьому „постерунку“, служить за старшого його дядько; він і допоміг йому на службу стати... Бо ж проклятий фабрикант підкупив, певне, суд, і його батькові й винагороди за каліцтво не присудили.

Павло зараз же скористався з цього жандаревого оповідання. До „постерунку“ довелося їхати щось із годину, бо їхали лише речі, а вони, не поспішаючи, йшли пішки. І під кінець дороги молодий жандар уже розумів, чого це революціонери везуть до Росії літературу.

Павло вмів переконувати людину. І коли він попросив жандара зробити якось так, щоб чемайдан не передивлялися, — кіш уже нехай пропадає, — той щиро обіцяв постаратися.

На „постерунку“ їх попросили трохи почекати. Павло вніс чемайдан сам, поставив його коло себе й, сидючи, непомітно засунув його під ослі, що на ньому сидів із жандарем. Коли Павла покликали до канцелярії, жандар сів на його місце, затуливши чемайдан своєю шинелею. Та присутні службовці й вартові кордону не дуже цікавилися цією всією подією.

З полегшенням увійшов Павло до канцелярії, де вже стояв кіш, що його мали розкривати в його, Павловій, присутності.

— Швидше б, — думав Павло. Він був певний, що зараз складуть акт, його, звичайно, відпустять. Тільки кіш затримають...

І раптом його брови здивовано підвелися вгору: з розкритого коша визирали не маленькі книжечки й листівки (такою тоді була переважно нелегальна література), а грубелезні книжки.

— Що воно таке? — нічого не тямив Павло.

— „Підручник анатомії“, „Клясифікація рослин“... —

далі й далі читав російські й німецькі назви книжок урядовець.

Були ще географічні атласи, задачники, граматики, — до самого дна кошику все чисто учбова література...

Пізніше Павло дізнався, що все це сталося через неймовірне тухтієство меншовиків-транспортерів. У Львові літературу переховувалося в коморі одного букініста. Самі меншовики не накладали коша, — не схотіли робити „брудної“ праці; в коморі, на книжках було багато пороху, — а доручили це букіністовому наймити. А той помилився: йому наказали з лівого кутка книжки до коша брати. Він став не туди обличчям і лівий куток із правого боку опинився.

— Казнащо! І завжди ці клятві руські агенти нас даремно турбують, пся крев! — лаявся обурений урядовець. — Нехай пан нас пробачить, що ми й його даремне потурбували, — звернувся він до Павла, що ніяк ще не міг зрозуміти цього чудесного обернення революційної літератури на мирні підручники та наукові книжки. Однак він не примусив просити себе вдруге, коли почув:

— Прошу пана: пан вільний..

Під захистом спини свого приятеля — молодого жандара, він виніс заповітний чемайдан на двір, де вже вантажили коша знову на віз.

Поки це робили, Павло встиг розповісти жандарові чудну пригоду з кошом і привітно подякувавши, поспішив прощався з ним.

На ранок жандари ретельно шукали в містечку чорнобородого дядька, що показавши їм посвідчення російського консульату, так піддурив їх із цією літературою. Добре дісталось б Мавпі, коли б жандари його знайшли.

Але ж він був далеко. Вчора він чув де й коли мав сам Павло переходити кордон, і вночі, ще розпитавши

когось про місцевість, подався на чатування, цілком певний, що література не мине рук австрійської поліції, а Павло — його, Мавпиних рук: він теж кордон переїде, Павла вистежить і сповістить про нього куди слід... Заразом і сам на батьківщині опиниться.

— От добре, — мріяв Мавпа, причаївшись під кущем, звідки видно було поле й шлях до містечка: коли йтиме Павло зі своїм проводирем, Мавпа хоч як, а таки побачить, куди саме вони підуть.

Ранкові хмари понапиналися, мов жаби з пересердя, і почали сіяти дрібним дощем. Скоро Мавпина свита вбрала в себе трохи не ціле відро води й щедро віддавала Мавпі зайвину її, бо згори сіяло й сіяло.

— Ох! — простогнав Мавпа, цокаючи зубами: коли б сонце визирнуло!

Та воно тільки по обіді почало стежки підсушувати: саме, щоб Павлові з хлопцем добре було підвечір іти.

ПРО ЛАСКАВУ МАВПИНУ ДОЛЮ Й ПРО КЛЯТОГО ДІДА.

Хлопець, що привів Павла, докуривши десяту цигарку, підвівся й сказав:

— Ну, мені вже час рушати додому. Так ви йдіть он до того каменя. Тамечки візьмете кроків із п'ять униз, за течією й простуйте на вербу, що — бачите? — на тім боці.

— Добре, — відповів Павло, стискуючи хлопцеві руку. І той пішов. Скоро його постать чорним рухливим стовпчиком вирізьбилася на тлі вже червоного заходу.

Павло нетерпляче заворушився, сидючи під прикриттям куща, що на ньому вже листя розпукло. Але ж вечір надходив холодний, провіщаючи на ніч західній вітер, і Павло таки змерз. Мавпа, що причаївся кроків

на п'ятдесят, теж у чагарнику, так той трусився в своїй мокрій свиті, як цуц проти різдва.

На тому боці селяни скородили ниву й Павло чекав, поки вони пойдуть додому. В холодному повітрі лунко розлягались їхні вигуки й чудно було Павлові, що ось — тільки річечка, ручай, а диви, — вже інша країна, де небезпека суворо чатує на кожний його крок, де за ним полюють, як за звіром...

— Н-но, рушай, сіра, — гучний вигук із того боку перебив його думки: остання підвода на тому боці м'яко підкотилася до дороги, заторохотіла на грудках і скоро розплинулася в присмерку, що впав уже на долину.

— Здається — можна, — подумав Павло.

Він підвівся навколюшки, позираючи на всі боки з-поза кущів: тиша й присмерк, і більше нікого. Ніби й зовсім на цій землі не було людей...

Павло випростався й затупцював на місці, щоб зогріти задубілі ноги. Потім так, ніби це він робив собі звичайнісіньку проходку, пішов поволі до річки, до того каменя, що його показав йому хлопець.

Тут скинув чоботи, одміряв п'ять кроків... Як обценьками вхопила його за ноги крижана вода. Перший рух був — вискочити назад, на берег. Але він зціпив зуби, перемагаючи себе й, поволі, щоб, бува, течія не збила, побрів до верби.

За хвилину він натягнув чоботи на зовсім деревляні ноги й, ледве рухаючи ними, пішов уже по своїй землі. За півсотню кроків живе тепло розляглося в ногах. Він вийшов на дорогу. Хотілося бігти, але обережність вимагала повільної ходи, — так, ніби це він собі гуляє...

Коли вже його постать почала розпливатися в присмерку, Мавпа схопився, як навіжений, і, не випускаючи Павла з поля зору, теж кинувся до річки.

Роззуватися він не мав часу. Але ж чорна струмка річка на мить стримала його рішучість. Моторошно стало. А як понесе?

— Ну, ти, боягузе, — героїчно підстьобнув себе Мавпа й одчайдушно, розбігшися, почвалав у воду. Але враз спіткнувся на корчаг і впав. Течія, ніби тільки й чекавши на це, перекинула його, підхопила, понесла...

— Край! — закрутилося вихором у Мавпиному мозку. Його руки безпорадно хапали повітря. Але ж Мавпина доля на цей раз зглянулася на його лихо. Течією його прибило до австрійського берега й закрутило у вирі.

— Рятуйте! — крикнув Мавпа, забувши про все на світі, бо й корінь верби, що стирчав із землі над виром, вже здався йому людською рукою...

Корінь верби певне почув цей розпачливий вигук, бо вже Мавпина рука конвульсійно вхопилася за нього. Та не тільки цей корінь учув Мавпу. Коли він мокрий та переляканий видерся на берег, він раптом почув за спиною клацання затвору, обернувся й аж присів: російський вартовий, — ніби з під землі він з'явився, — вже цілився на нього з рушниці, думаючи, очевидно, що він із цього боку втік.

— Братіку! Я свій, — зойкнув Мавпа, — диви! Он, через поле пішов перебіжчик із Австрії. Затримай його. Я агент...

— Не наливай, — огризнувся вартовий, — сам ти пачкар... А, ну шпар, поки не націлив.

Просити себе вдруге Мавпа не мав охоти. Прожогом кинувся він у чагарник, вибіг на поле й майже впав, знесилений, край дороги й у ту ж мить швидше почув, ніж побачив, що дорогою щось іде.

За хвилину на тлі заходу вирізьбилася підвода й на ній Мавпа вгледів той самий великий кіш, що, як спо-

дівався він, вже мав лежати в склепі австрійської жан-дармерії.

Мавпа аж очі протер. Так, нема сумніву. Й везе його той самий дядько, що з революціонером у коморі розмовляв.

Справді, це був Хома: з наказу Павла він навантажив кіш тою літературою, що була в запасі, покинувши корчмареві атласи та підручники, й тепер віз свою покладь у прикордонне село, щоб перевезти звідти на той бік.

— Дядьку! А дядьку! — заволав Мавпа, коли він наблизився до нього.

Хома стримав коней.

— Підвезіть мене, я тут маю йти до... — й Мавпа поперхнувся: він не знав, яке село назвати.

Хома підозріливо глянув на нього. Він ураз зрозумів, хто це до нього говорить: не раз він чув, що російські шпигуни нищпорять на цьому, австрійському боці. Нічна пригода з переглядом коша з літературою, показувала, що за Павлом, а значить — і за ним, Хомою, безперечно стежать...

— Ге, багато вас тут, волоцюг, шалається, — зневажливо кинув він Мавпі й ударив по конях.

В безсилій люті Мавпа узявся був бігти за возом та він за хвилину вже зник у темряві. Й почвалав Мавпа назад до містечка, щоб їхати до Львова: на завтра йому з повинною головою йти до консульства...

Павло вже йшов ходою цілком спокійною не тільки про людське око, — а таки й насправді: він уже ніби вийшов із прикордонної смуги, — небезпека арешту минула. Коли раптом він почув за собою:

— Но! — дядько стьобав коняку, підганяючи її щосили. А на возі сидів військовий.

— Так собі — іде якийсь вахмістр із кордону, — подумав байдуже Павло, хоч серце почало стукотіти дужче.

— Стоп! — спинив владно воза військовий, коли він порівнявся з Павлом.

Павло мимоволі спинився.

— Звідки це ви йдете? — суворо запитав його військовий. Це дійсно був вахмістр.

— Так собі йду. Робив проходку в полі, — відповів байдуже Павло.

— Чого ж це ви коло кордону гуляєте? — допитувався далі вахмістр, йому цей самий дядько, що віз його, доповів, як він бачив Павла в Збручі на броді. Павло того дядька якось і не помітив.

— Як це коло кордону? — обурився Павло. Він уже був певний, що проминув прикордонну смугу.

— Ви тут не маєте навіть права мене питати. Я мешкаю у Жванці, службовець земської управи, — протестував далі Павло, — от собі й пішов у поле. Вечір видався погожий після дощу. От і мої документи, — показував Павло...

— Федір Петрович мій добрий знайомий, — напірав далі Павло, — помітивши, що вахмістр почав вагатися. Федір Петрович — це був начальник кордонної варти цієї дільниці. Ясно, що Павло з ним зовсім не був знайомий. Але про всякий випадок, хоча б отакий, як зараз, він у Жванці дізнався, як того на ім'я й по батькові кличуть.

— Що ж ти справді? — суворо звернувся вахмістр до дядька.

— Ти певний, що цього пана бачив?

— Та ніби ж це й вони, — не так завагався, як перелякався дядько: біс знає, мовляв, цих панів, — їм може й можна отак, проходкою через Збруч чвалати? Краще не чіпай їх, а то ще лиха не оберешся.

— Так що ж ти, справді, голову морочиш, — напустився на нього вахмістр.

— Киньте його; ну просто помилилась людина, — заступився за дядька Павло.

— Та ні ж бо, не помилився, — несподівано огризнувся дядько.

— І кашкет ваш, і вбрання все, й так, з фігури — все ваше примітив.

— Та! — одмахнувся від нього Павло й, звертаючися до вахмістра:

— Сьогодні ще розповім Федору Петровичу про цю пригоду. Прощайте...

Він хотів уже йти. Але в цю мить на дорозі показали вершники. Помітивши всю цю групу: Павла дядька і вахмістра (в присмерку вони певне його військової уніформи не вгледіли), вони розсипалися півколом і стали їх оточувати.

Цей самий дядько словистив про Павла не тільки вахмістра, що саме в його хаті мешкав і зараз же вирішив сам один спіймати злочинця, а й сусіду. Сусіда доповів вартовому посту. З посту вирядили цілу експедицію.

Побачивши таке, вахмістр ураз змінив поведінку:

— Ні пробачте, — чемно, але твердо затримав він Павла: — я мушу вас приставити до Жванця, щоб там виявити всі обставини.

Павло й не сперечався. Бо вже вершники оточили їх, упізнали вахмістра й за хвилину — Павло з вахмістром на возі, вершники почотом навкруги, урочистим походом рушили до Жванця.

Федір Петрович, начальник варті, міг, власне, звважаючи на службове становище Павла — „Сокольського, статистика Кам'янець-Подільської земської управи“, — взяти лише з нього підписку, що він зобов'язується сам

у Кам'янцю з'явитися до поліції, й відпустити його, бо нелегальний перехід кордону карався лише шостимісячним ув'язненням або штрафом. Але ж, обурений зловживанням його, начальникового, імени з боку цього земського службовця, про що вахмістр доповів йому, побачивши під час допиту, що арештований зовсім із його начальством не знайомий, він передав Павла місцевій поліції для вирядження його до Кам'янця „етапним порядком“, тобто в супроводі варті.

Отож Павла посадовили на ніч у містечкову „кордегардію“ при волосній управі, — трохи, що не саж на свиней, але із ґратами в віконці й міцними дубовими дверима. За вартового став старий дідуган.

Дідуган був дуже сердитий на арештанта. Це він спав би собі на печі, а то от стій на холоді та ще й у завтра йди з ним пішки аж до Кам'янця. А завтра дідові якраз треба було сіяти ярину. І він бубонів під віконцем про те, що от лихо з цими волоцюгами (це про Павла). Бодай би їх болячка задавила. Хто його знає, чи впорається завтра Івась із сівбою (це син його). Воно ж ще молоде, не знає, як зерно під вітром кидати (це „молоде“ вже мало під сорок років).

Голодний Павло попросив був купити йому щось попоїсти, на що мав цілковите право. Та сердитий дід навіть води не дав напитися.

Павло, боронячи свої арештантські законні права, погрожував, що він узавтра старшині поскаржиться. Діда це не брало.

— Старшині? Та він радий би був, щоб ти на ранок іздох, бо йому тепер теж ніколи з вами, волоцюгами, возиться, бо в самого сівба, — потішав Павла дід.

Павло, намацавши на долівці колоду, почав стукати в двері, сподіваючися, що може, у волості, де світілося віконце, хтось почує й визволить його від тирана-

діда. Йому дуже хотілося пити, вже не кажучи про голод. І холодно було.

— Постукай там, постукай, — гримав дід. — От кума Івана покличу, то ми вдвох тобі отак по голові колодою постукаємо...

Було ясно, що дід і справді міг свою погрозу виконати. Павлові довелося скоритися...

Ледве розвиднялося, як дід одчинив двері.

— Ну, ти, волоцюго, гайда в путь! — замість „дорого ранку“ привітав він Павла.

Змучений і лютий Павло з виду байдуже вийшов із своєї в'язниці. У волості він не скаржився на діда. Старшина — типовий сільський багатій, — видавався таким звіром, що — мав рацію дід: не варт було йому скаржитися.

Павло мав інший плян помсти. Тільки не вони вийшли на широкий шлях до Кам'янця, як Павло почав прискорювати ходу. Дід майже біг за ним слідом, боючися відстати від арештанта: доведеться ж відповідати, як утече.

Зловтішно Павло стежив, як дід захекався, і аж чуб йому упрів: шапку скинув...

Ні, то не тільки через те, що упрів, скинув дід шапку: саме їх нагнала підвода, що на ній аж троє селян їхало.

— Люди добрі, — низько вклонився їм дід.

Ті спинили коней.

— Люди добрі, допоможіть мені цього волоцюгу — арештанта зв'язати: втекти, проклятий, хоче...

— Що? — Дядьки звірами підійшли до Павла. Не було рації переконувати цих темних селян Поділля, що тоді було вогнищем чорносотенної пропаганди. Павло мусів був мовчки дати собі зв'язати руки мотузкою. Один кінець узяв переможець — дід.

— Побіжиш ти тепер у мене, — яхидно казав він Павлові, коли дядьки рушили далі. — А як будеш отак сіпати (Павло рвонув мотузку), то попрошу людей, щоб добре тебе ломакою по ногах твоїх прудких почастували ..

Доводилося, покинувши думку про боротьбу з клятим дідом, іти черепащачим кроком, щоб він подобішив і дозволив дещо купити попоїсти в селян, які їхали до Кам'янця на базар.

Вже після півдня причували вони нарешті до Кам'янецького поліцейного управління. Довго чекали в темному, подібному до склепа коритарі, поки їх покличуть. Така дрібна справа, як в'язень, що прийшов сільським етапом, у той день нікого не цікавила, бо саме на базарі сталася надзвичайна подія: поліції пощастило накрити воза з сіном, що в ньому було заховано ніщо інше, як нелегальну літературу.

Подія то радісніша, що тут поліція випередила жан-дармерію, з якою увесь час були ворожі взаємини на ґрунті конкуренції.

В канцелярії стояла діловито-батьора метушня. Урядовці й поліцаї бігали туди й сюди. В кабінеті поліц-майстер, щасливо посміхаючися, гладив свої пишні вуса, позираючи вниз, на свої груди: там уже йому ввижався орден.

На дворі поліції стояв арештований віз. У коритар, де сидів Павло з дідом, принесли великий кіш і че-майдан, що їх знайшли в сні.

Павло глянув і обмер, впізнавши ці речі.

— Ось воно! Маєш наслідки дурної есерівської „конспірації“, щоб її, — подумав приголомшений Павло, загадуючи скарги Хоми на легковажне поводження есерів у Кам'янці.

В метушні на Павла й діда ніхто не звертав уваги.

Кіш і чемайдан поставили коло них. І раптом у Павла спалахнула шалена думка. Він глянув на діда. Той притомлений, дрімав. Навіть пару разів хропнув. У ко- ритарі нікогісінько.

Павло визирнув крізь віконце на двір. Момент під- ходячий — поліцаї поралися коло возу, перетрушуючи сіно: чи нема ще чого? Вони так захопилися своєю працею, що певне нічого не побачать. Треба ловити мить.

Павло тихесенько підвівся, взяв свій чемайдан...

Навіть вартовий коло брами на нього не зважив, бо розповідав саме знайомому крамарю про щасливий арешт воза з літературою.

Павло розумів, що йому не можна побачитися з Мартою. Кожну хвилину могли, взявши його документи в діда, кинутися його шукати, а він уже був прописаний на помешканню.

Він подався просто до одного з заїздів на Проску- рівській дорозі, перетявши глухими вуличками, стеж- ками й кладкою через Смотрич прірву, так що про- минув ті вулиці, де за ним могли бігти. За півгодини він уже виїздив із Кам'янця, не розлучаючися зі своїм чемайданом.

Це був величезний ризик. Він не мав при собі нія- кого документу. Але й іншого виходу теж не мав. Усе говорило за те, що провалилася не тільки літе- ратура, а й, певне, вся транспортна організація.

З заїзду він устиг надіслати Марті шифровану за- писку, щоб вона теж негайно залишила Кам'янець та їхала до Києва. Разом із нею Павло, звичайно, не міг їхати: своїм шаленим пограбованням власного чемай- дану з літературою він надто „скомпромітував“ себе перед поліцією. Марті було дуже небезпечно мати та- кого супутника.

КОХАННЯ ЗАВЖДИ ШКОДИТЬ СПРАВИ.

До Києва Павло приїхав саме на Великдень. Адресу зв'язку з організацією він мав на редакцію популярної ліберальної газети, що її видавець був один із „спів- чувавоцих“. Доводилося чекати аж три дні: в свята ре- дакція не працювала.

В готелі Павло спинитися, звичайно, не міг, бо ж не мав ніякого документу. Чемайдан він здав на вок- залі, на схованку. Це було цілком безпечно, бо нікому не могло припасти на думку, що в цьому звичайнісінь- кому чемайданові — нелегальна література. А сам він примушений був цілісінькі дні блукати вулицями міста, бо нікого знайомих у Києві не мав.

На щастя дні стояли соняшні й теплі, наче вже по- чиналося літо. Так що можна було зрання до вечора гуляти в київських садах над Дніпром, не викликаючи ні в кого підозріння, бо народу у ці святкові дні гу- ляло сила. Гірше доводилося вночі. Притомлене за день тіло непереможно жадало сну. А спати було небезпечно. Міг поліцай причепитися, — чого, мовляв, як волоцюга — не йдеш додому? Міг спитати документ... Ні, краще з ним не мати справи...

І Павло схоплювався з лавки, що на неї був сів відпочити, і знову йшов блукати, хоч ноги вже горіли від втоми й очі самі собою сплющувалися. Навіть на ходу смертельно хотілося спати. Павло декільки кроків ішов, заплющивши очі, всіма силами намагаючися три- мати рівний напрямок, поки не штовхав когонебудь і той лайкою будив його.

— Диви, ще впаду, знеможений, — думав Павло. Це вже дві ночі отак він блукав, лише трохи сплочи в день у саду на траві. Виспатися, як слід, він боявся, щоб не звертати на себе зайвої уваги. Та й знову таки,

міг ще сторож причепитися, вимагати штрафу за те, що траву потолочено. Штрафу, звичайно, не шкода... О, Павло усі б свої гроші віддав за пару годин міцного, цілком спокійного сну. Але ж, беручи штраф, протокола складатимуть, тобто, — обов'язково про документ питають.

Раптом Павлові в око впала велика афіша про оперу виставу.

— Чудесно! — зрадів він. Пішов і купив собі купон у ложу, куди постарався залізти за півгодини до початку вистави, щоб зайняти не передне, а задне місце в затишному куточку, в глибокому м'якому креселку... Всю виставу Павлові сусіди в ложі глузували з нього, — мовляв, навіщо було до опери йти, коли зовсім не розумієшся на музиці? На сцені божевиственна Кармен співає, а він — спить. Краще б уже дома лишався...

Павло, певне, з охотою послухався б їхньої поради, але ж зробити це міг він аж на четвертий день свят, — коли нарешті дістав через явку в редакції й документ і кімнату. Того ж дня він дізнався, що Марта вже в Києві. Діждавшись вечора, він пішов до неї, вибираючи по дорозі глухі вулиці, щоб перевірити, чи не стежить хто за ним. За ці три дні блукання шпигуни могли все ж його примітити й зацікавитися його особою, бо ж видно, що не звичайний собі волоцюга, а чогось не йде до готелю: певне, що революціонер...

Два проходних двори допомогли Павлові цілком упевнитися в тому, що за ним „хвоста“ нема.

Марта дуже зраділа зустрічі...

— Знаєте, — говорила вона схвильована багато більше, ніж це можна б було пояснити товариською приязню, — я вже гадала, що вас арештовано, бо ж знала, що ви до Києва поїхали... День, другий, третій, четвертий, —

все нема... Ми й не знали, що адреса в вас тільки на редакцію...

Марта розповіла Павлові, як вона з Кам'янця вирушила того ж дня, що й він. Може тільки на пару годин пізніше. Але вона поїхала до Москви, де зв'язалася з центральним бюро і розповіла про Кам'янецьку катастрофу. Вирішили Кам'янець зовсім облишити, користуючися тільки давнім перевозом через Польщу. Павлові доручалося реорганізувати Київське південне, обласне бюро, що досі було в меншовицьких руках і зовсім не могло похвалитися доброю організацією поширення літератури на периферію.

Розповідаючи все це, Марта червоніла й радісно посміхалася. Йй зовсім не до речі. Бо ж говорила про цілком поважні справи: меншовики, наприклад, потай роблять саботаж, перешкоджаючи поширенню літератури більшовицького напрямку. В центральному бюрі гадають, що найкраще мати свій окремий апарат...

Ах, так: радісне в усій цій справі було те, що Марті знову доручили допомагати Павлові. Шкода лише, що нема вже в них спільного документа, — вже не чоловік і жінка вони. Пригоди конспіративного життя розлучили їх так само несподівано, як „одружили“.

Звичайно, Марта про цей свій жаль Павлові нічого ніколи не сказала. Взагалі дуже добре, що він, задумавшись, слухав її доповідь і зовсім не помічав, як щасливо світять йому її очі. Він тільки спитав:

— Чому ж це, товаришко Марто, ми з вами ще на „ви?“ В спільній товариській праці не гоже так. .

Марта нічого не відповіла. Тільки стала зовсім червоною. Хіба вона могла сказати Павлові, що вона вільно казала б йому „ти“, коли б не?.. Ну, коли б не з'явилося до нього почуття трохи більшого за зви-

чайну товариську приязнь? Вона намагалася перемогти в собі це почуття. Навіщо воно? В підпільній праці воно може пошкодити. Революціонерові треба забути про своє особисте щастя.

Так думала Марта. Так думало тоді багато товаришів. Справді, надто багато сили й почуття вимагала тоді вперта революційна боротьба, щоб лишався час і змога віддаватися коханню.

Й Марті здалося, що вона за ці дні розлуки з Павлом уже перемогла себе. Ось тільки дуже турбувалася за нього. Але ж це природно: товариш, що з ним працюєш, він у небезпеці. Як же не турбуватися?

А тепер от, зустрівшись з ним, вона побачила, що зовсім тої перемоги не було. Та ще хоча б Павло з нею інакше поведився... Як? Цього Марта й сама не знала. Діловито, сухо, може й суворо? Але ж це було б Марті болюче. Вона це розуміла. Через те й червоніла.

А Павло? Він, не дїждавшись Мартиної відповіді на своє запитання про товариське „ти“, пильно дивився на неї, — бідна дівчина зовсім згоріла від цього погляду, — й потім сам світло посміхнувся їй.

Наслідки цієї посмішки були досить погані. Таки шкодить кохання підпільній праці. Так, наприклад, Марті з Павлом зовсім не слід було щодня бачитися. Можна було інакше налагодити справу зв'язку з нею. Бо ж за пару днів центральне бюро надіслало їм на допомогу ще одного товариша. Й надто товариша, що його Марта дуже добре знала. Ще б не знати: він мав ті ж бо самі важкі гірські ботики, що й у Женеві. Так, це був той самий студент, що в Женеві допомагав Марті. У Женеві він уже не міг лишатися. Навіщо, коли його очевидно шпигуни вистежили? От він і попросився до Росії. У Москві оце бачився з Мартою. Ого ж і вийшло, що його саме до Києва надіслали.

— Цілком випадково, — пояснював він Марті. Ну, вона мусіла йому вірити.

Так от, — він, Василем його звали, і міг стати за зв'язкового, дізнаючися від Павла, як і куди надсилати літературу. Й зовсім не треба було, щоб отак, шовчора, Марта приходила до Павла й вони дуже довго, дуже ґрунтовно, — аж надто, обмірковували справу транспорту.

Зовсім не треба. Бо й Василеві від того робилося дуже сумно. {Бо ж із Мартою вдвох куди веселіше пакувати літературу в пакуночки. Вони ж звикли до цієї праці ще в Женеві.

Та Павло з Мартою й гадки не мали, що Василеві сумно самому робити. Хіба їм те було на думці? Треба ж докладно про справу побалакати.

Й балакали. В Павловій кімнаті було дуже привітно. Чи, може, це їм так здавалося. Принаймні, лампа на столі з зеленим абажуром світила дуже привітно. Може через те, що крізь вікно зазирала тепла, запашна весняна ніч.

Але ж не тільки ніч зазирала у вікно. Через поважні справи Павло з Мартою забули спустити фіранку, а вікно було на першому поверсі й із протилежного пішоходу за ними хижо стежили маленькі свердлики-оченята, качачий ніс, гострий наприкінці, неспокійно ворушився, ніби нюхав повітря й мавп'ячі губи щось ніби жували... Мавпа? Так, це був він.

Яким же чудом він тут опинився?

Чуда ніякого. Просто — складна машинерія царської жандармерії. Кам'янецький „провал“, Павлова втеча з чемайданом, Мавпині доповіді про події на Львівській почті та коло кордону, — всі ці нитки дозволили жандармам завести одне „діло“, досить грубе, про уповноваженого центрального технічного бюро в справі тран-

спорту й поширення літератури „товариша Павла“. Прикмети Павла, ясно, вже знали. Й коли з Києва надійшла до Петербургу звістка про те, що київські шпигуни бачили особу, що ніби ці прикмети має, — сповіщення про них було надіслано скрізь, — жандармерія здогадалася вирядити до Києва [в цій справі Мавпу. сподіваючися, що він напевне Павла визнає. Те, що в Львові на почті був саме Павло, а ніхто інший, дозволило встановити меншовицьке тюхтійство Львівської організації, куди через це саме тюхтійство зумів пролізти провокатор.

Отже, Мавпа, малесенький шруб у жандарській машині, опинився якраз на місці. Його праці значно допомогло ще оте подвійне порушення конспірації: не треба було виряджати Марту до Києва, раз вона мешкала разом із Павлом у Кам'янці, де сталася катастрофа. Ще більше не треба було виряджати до Києва Василя, раз він працював у Женеві з Мартою.

Але ж брак сил часто примушував центральне бюро поступатися правилами суворої конспірації. А тут ще обидва, й Марта й Василь, домагалися вирядження саме до Києва... Сказано ж бо, — кохання завжди шкодить справі.

Справді! От Мавпа похапливо заховався під браму будинку: він побачив, що Марта й Павло скінчили розмову, попрощалися й ось Марта вже на вулиці. Вона озирнулася, — вулиця порожня, — й пішла собі швидким легким кроком. Як тільки вона завершила за ріг, Мавпа вийшов зі свого притулку, й слизнув тінню слідом за нею...

За годину Мавпа аж захлинявся з радощів: з-під брами іншого будинку на іншій вулиці він побачив, як від Марти, — віконечко на другому поверсі; певне, воно, бо скрізь уже темно, — на вулицю вийшов той самий

студент (постать і боти впізнав Мавпа), що колись так болюче в Женеві, на пошті, влучив Мавпу в ніс.

О, тепер йому Мавпа покаже! Вже розвиднювалося, коли він, запобігливо зігнувшись трохи не вдвічі, стояв перед жандарським полковником, що уважно слухав його доповідь.

Мавпу аж кортіло спитати „їхне благородіє“, чи скоро посадять цю „компанію“ в місце, що давно вже за ними плаче? Та він не наважувався цього зробити. Не його розуму ця справа.

Аж ось сам полковник сказав:

— Молодець...

Мавпа затрусився з радощів...

— Скоро ми їх приборкаємо, — вів далі полковник. Можна було б і сьогодні. Та ось є сповіщення, що вони цими днями одержать транспорт із літературою. Вантажем, що матиме напис: „хатні речі“. Доручаємо цю справу тобі... На тих усіх інших агентів ми поставимо. Ти їм покажеш, де й за ким стежити...

Затьмарився Мавпа. Знову в нього з рук, можна сказати, здобич виривали. Але перечити він не на-смілився...

НЕ МОЖНА ПОРУШУВАТИ ДИСЦИПЛІНИ.

Вже на пероні розтанула метушлива юрба подорожніх і паротяг, покинувши на призволяще ланку вагонів, пішов собі відпочивати до депа. Тільки ще коло вантажного вагону діловито рухалися залізничники, витягаючи з нього різні пакунки, скрині, чемайдани та коші.

Мавпа походжав коло цього гуртку людей ніби й зовсім байдужий до того, що вони робили. Але очі йому аж боліли від напруження, коли залізничники витягали

з вагону якийсь кіш і клали його на возик. Тоді Мавпа ніби ненароком наближався до возику й старався прочитати етикетку з зазначенням гатунку вантажу.

Аж ось він трохи не підскочив від хвилювання. Так воно! Досить великий кіш і на ньому „хатні речі“...

Мавпа зачекав до кінця вивантаження. Чи не буде ще кошів із такою самою назвою? Це могло легко статися. Бо ж хатні речі—то звичайнісінький вантаж. Через те підпільники й обрали таке зазначення.

Як на те, в цій партії вантажу не було більше кошів із хатніми речами. Мавпине завдання значно полегшувалось.

Він озирнувся, шукаючи очима залізничного жандара й скоро побачив його грубу постать.

— Я—агент охорони,—сказав йому Мавпа, підбігши до нього й показавши свій шпигунський знак, що його було пришито з внутрішнього боку його пальта.

Мавпа коротко розповів про кіш із „хатніми речами“. Жандар вислухав його досить байдуже. Як би ж то цей кіш вистежила залізнична жандарська агентура, тоді інша справа! Цей самий грубий і нерухливий жандар закрутився б, як дзига: прислужитися своєму начальству, самому вислужитися й дістати нагороду! А то ж це справа іншого відомства й як не старайся, нічого з цього не буде.

Однак возик із вантажем у цю мить їхав повз нього і жандар неохоче пішов слідом у супроводі Мавпи, що його крутила нетерплячка: швидше б добути заповітний кіш.

Жандар бачив радісне Мавпине хвилювання і його брали заздрощі.

— Яке паскудство!—думав він, позираючи на миршаву Мавпину постать.—А, диви, певне дадуть йому золотого годинника за таку здобич.

— Не побачиш ти його,—раптом вирішив він, спалахнувши ворожнечою до цього щасливого агента.

І замість того, щоб наказати поставити кудись кіш та зачекати, поки приїде Мавпине начальство, він узявся до справи, як слід: за законом і формою.

Мавпа трохи не плакав, коли на його очах кіш розкрили, взявши свідками двох залізничників, що привезли вантаж, склали протокол і врочисто заперли коша в коморі коло жандарської кімнати.

Пропала справа! Мавпа знав, що його начальство—загальна жандармерія,—вже до кінця віку не побачить цього коша. Що поставлять цього коша на заслугу залізничної жандармерії, а йому, Мавпі,—ох і влетить. Чому він не обернувся якимось сам, не удаючись до конкурентів?

Пішов Мавпа, похнюпившись, приймати кару...

Якби він не був такий зажурений та неуважний, він певне б дуже зацікавився, чого це один із тих залізничників, що стали за свідків арешту коша з літературою, хутко, видно, страшенно поспішаючи кудись, пройшов, трохи не зачепивши Мавпи, взяв візника й поїхав.

Поперше, дивно було, з чого це людина раптом покинула працю,—до зміни ще лишалося більше години. Подруге,—де ви бачили, щоб робітник, та ще в будень, тверезий, дозволив собі таку розкіш, як візник?

Та все це проплинуло повз Мавпиного мозку, завжди пильного й спостережливого, на цей раз не зачепивши його. Й залізничник доїхав собі без зайвого ока туди, куди йому треба було й за п'ять хвилин після того, як він постукав у добре відомі йому двері, тяжкі гірські Василеві ботики гупали по кімнаті, бо їхній хазяїн мав звичку ходити, коли обміркував якусь складну справу.

— Чи сповістити про це Павла, чи самому все зроби́ти?—думав Василь.

Він розумів, що Павла сповістити треба. Цього вимагає дисципліна. Але ж Павло дуже обережний і може не згодитися з його, Василевим, пляном щодо арештованої літератури. А плян цей дуже легко виконати. Товариш залізничник береться допомогти з своїми хлопцями. Шкода ж бо залишати жандарам здобич.

Не дотримався Василь дисципліни й тої ж ночі походжав на пероні із квитком до близької станції, очевидно, чекаючи на поїзд, що мав іти за пів години.

На той самий поїзд чекали два звичайних селянини. Певне, це були заробітчани. Вони сиділи на своїх клунках тут же, на пероні й палили одну по одній цигарки. Завзяті курці, видно, були й хіба ж міг жандар, що пройшов повз них разів зо два, здогадатися, з якої причини вони так багато курять?

Аж ось раптом десь між ланками вагонів гримнув постріл. Жандар насторожився: злодії грабують товарний вагон і натрапили на сторожа? Ще постріл, ще... Знялася стрілянина. Жандар кинувся туди, де, очевидно, вибухла сутичка злодіїв із залізничною вартою. За ними слідом побігли його два товариші жандари, що до того сиділи в жандарській кімнаті.

Ні Василь, ні дядьки зовсім не зацікавились, що то за стрілянина. Щоб пак: вони добре знали, що свої хлопці, із одним револьвером, винним у цьому галасі, вже певне далеко від того місця, куди побігли жандари.

Тепер їм не можна було гаяти часу. Та вони його не гаяли. Всі троє вони вже були в жандарській кімнаті, де, насамперед, загасили світло, бо його зовсім не треба було на те, що вони робили далі: помацки знайшли двері до комори, невеличким ломом зламали ко-

лодку, витягли кіш і за пару хвилин Василь віз його на доброму візникові. На таких візниках—„лихачах“ тільки п'яні пани з ресторану їздять кататися.

Даремне все ж Василь не порадився із Павлом. Бо тоді б, може, не брав він „лихача“ на таку справу. Або ж—власного б „лихача“ злагодили.

А то не гаразд вийшло. Ще до того, як знялася стрілянина, досвідчене око старого поліцає коло вокзалу зауважило таке трохи чудне явище, як „лихач“ коло вокзалу в той час, коли нема кур'єрського поїзду,— нема таких подорожніх, щоб „лихача“ їм треба було.

Розміркувавши це, поліцає підійшов до якогось волоцюги, що уместився спати на приступках коло входу до вокзалу.

— Гей, ти: тут спати не можна!—гримнув на волоцюгу поліцає, і коли той здивовано вирячив очі, бо мав „окреме право“ на спання тут, коло вокзалу, він показав йому очима на візника „лихача“.

Тоді волоцюга неохоче підвівся на рівні ноги, почувся й почвалав собі.

— Дядьку, дайте закурити,—підійшов він до візника.

— Йди собі. Багато вас охочих на чужі цигарки,—зневажливо відповів той.

Волоцюга пішов. Більше йому нічого не треба: він зауважив номер фаєтону й візник мав потім із того чималий клопіт, аж поки не пригадав, куди саме він завіз подорожнього з досить великим кошом.

І ВСЕ Ж ЗАПІЗНИЛИСЯ!

На маленькому клаптику паперу Павло зазначив собі адреси розподілу свіжого транспорту літератури,—того самого, що його вирвав із рук жандарів своєю божевільною вихваткою Василь.

— Ой, чи ж минеться воно гаразд? — думав Павло. Але потішав себе тим, що ось уже два тижні, — на ці два тижні він заборонив усяку працю в справі транспорту, — і все ніби спокійно.

Він не знав, що на цей раз жандармерія додержувалася витримки.

— Залізнична жандармерія не має тих засобів розшуку, що політична, — міркував далі Павло, — отже му- сить помиритися з лихом, бо ж її конкуренти в цій справі допомагати не будуть; люті за арешт коша.

Адреси розподілу він міг написати, як завжди, на своїй грифельній дощечці. Але ж на записці їх було за- значено так неясно й умовно, що можна було й не мо- рочити собі голову тим, як на маленькій дощечці їх усі вмістити.

Він пхнув папірець у кишеню камзолу й глянув на годинника. Так! Коли він зараз вийде, то якраз зустрі- неться з Мартою в коритарі того помешкання, де пе- реховують кіш із літературою. Поруч із ним у в одній сім'ї Марта вже тиждень тому почала давати лекції французької мови. Йдучи на ці лекції, Марта вбираєть- ся у широку ротонду. Вбрання це трохи старосвітське, проте дуже зручне: йдучи з лекції, Марта завертала на кілька хвилин до студента, що мешкав поруч тої сім'ї, де цікавилися французькою мовою. Коли вона від нього виходила її кроки були трохи повільніші, ніж звичай- но. Ще б пак: коли б шпигун, що чатував із ранку до вечора на розі вулиці, продаючи цигарки, та міг зазир- нути під поли Мартиної ротонди, він би побачив грубі пакунки книжечок і листівок: за дві хвилини Марта встигала в студентській кімнаті поначеплювати їх на себе...

Ото ж Павло мав зустрінути її в коритарі в такому „обтяженому“ вигляді, передати їй адреси й сказати,

що можна починати транспортну працю. Головне при- скорити поширення „Вперед“. Його перенесено під ро- тондою в першу чергу.

Розміркувавши все це, Павло підійшов до вікна, щоб з-поза фіранки перевірити чи все гаразд на ву- лиці. Так робив кожний підпільник, вирушаючи з свого помешкання.

Те, що він побачив, примусило його на мить затри- матися: вулицю старанно підмітав двірник. Річ ніби й звичайна. Але досвідчене Павлове око зауважило, що мете цей двірник якимось особливо: все на одному місці, позираючи кудись уздовж вулиці.

Павло враз зрозумів: цей „двірник“ — перебранний шпигун, приставлений до його хати, й він, видно, чекає на поліцію. Так завжди бувало перед арештом.

Не можна було гаяти ані хвилинки. Павло чорним ходом вийшов у двір, завернув за сарай і переліз у сусідній двір, що брама з нього виходила на рівнобіж- ну вулицю.

За чверть години він уже був коло помешкання, де переховували літературу. Він непомітно, але дуже уважно роздивився вулицю: все було спокійно.

— Або ще не встигли приїхати сюди, або ж — нічого не знають, — подумав Павло й увійшов до будинку: тре- ба було якнайшвидше зустрінутися з Мартою й попе- редити її про небезпеку. Він не знав того, що в цей день Марта дуже запізнилася на свою лекцію. Про- сто заспала: вчора цілу ніч пакувала з Василем ли- стівки.

Павло зачекав на неї в коритарі — нема.

— Певне, вона ще в студента, — подумав він і по- стукав у двері студентової кімнати.

У ту ж мить двері широко відчинилися й Павло по- бачив просто себе аж дві револьверних люфи.

— Не руш! — крикнув на нього переляканий „око-
лодочний“ (начальник певної ділянки — околодук-
району).

Павло й не думав рушати. Ні тікати під пострілами,
ні робити збройний опір не дозволяла йому в даному
разі партійна дисципліна, та й просто, — розум, бо ж
одсидівши певний час у в'язниці за поширення рево-
люційної літератури, він міг знову вернутися до під-
пільної праці. А збройний опір або утічка під люфами
револьверів, це, диви, й смерть...

— Ви чого сюди зайшли? — запитав поліцай Павла.

Це запитання дало Павлові надію може й зовсім
легко викрутитися з цієї справи. Очевидно не знали,
хто він. Просто знайшовши літературу, зробили засідку.
Так завжди робилося.

— Я... я нічого ніяк не розумію, — навмисно пере-
лякано й розгублено забелькотав Павло, — я просто
собі шукав кімнату, щоб найняти.

— Й саме знайшли таку, де он — революційну лі-
тературу переховують? — перебив його яхидно поліцай,
показуючи на кіш, уже напівпорожній.

— Я нічого не знаю, — вів своє Павло, — на дверях
цієї кімнати є записка, що її здають, і зовсім там не
написано, з чим її здають.

— А ну піди подивись, чи правду вони кажуть, —
наказав околодочний одному зі своїх підлеглих.

Це „вони кажуть“ замість „він каже“ піддало Пав-
лові ще більше духу. Та й справді, — записка на две-
рях була. Студент збірився скоро виїздити.

Прочитавши її, околодочний вже зовсім чемно спи-
тав у Павла документ.

— Можна мені йти? — запитав Павло, коли доку-
мент, — цілком „порядний“ — на ім'я акцизного уря-
довця Пахоменка, йому повернули.

— Ні, пробачте, — відповів околодочний, — хоч мені
здається, що ви кажете правду, але ж я мушу відіслати
вас до участку; так мені наказано робити зі всіма, хто
сюди зайде...

— Та ви не турбуйтеся, — потішив він Павла, коли
той ще раз удав страшенне здивування й розгубле-
ність, — вас, певне, зараз же випустять.

Однак в участку Павла „зараз не випустили“. На-
чальство було заклопотане арештом літератури й до-
велось чекати.

— Треба якось знищити записку з адресами, бо ж
обов'язково мене будуть трусити, знайдуть її й диви
ще зрозуміють, до чого вона, — думав Павло, міркуючи
як би це зробити непомітно.

Удаючи з себе дуже стомлену людину, він сів не
на стілець, що йому пропонував чемно поліцай, а на
канапу, яка стояла тут же. Десять хвилин він сидів
рівно, потім похилився на бік, саме той, з якого була
в кишені камзолу записка. Тепер він уже міг так ськ
просунути в кишеню палець і видобути звідти папі-
рець. Ще кільки маневрових рухів і записка, зім'ята в
малесеньку кульку, вже була запхнута глибоко в
шпарку обшивки канапи — між сидінням та спинкою.

Тепер Павлові „набридло“ сидіти на канапі. Він під-
вівся й підійшов до вікна. Поліцай, що привів його,
ворухнувся був: вікно — може втекти арештований.
Але заспокоїв себе:

— Та його ж і так випустять, казав околодочний.
Чого йому тікати?

Й лишився на місці.

Павло стояв і дивився: під саме вікно підходив
дах сусіднього будинку, за ним знову дах, ще нижче,
можна стрибнути з першого даху на другий; там — іще
дах, і — здається вулиця. Вікно можна враз розчинити...

Спробувати щастя? Ні, не варт. Треба зачекати: може й справді випустять.

Павло чув, як за його спиною хтось увійшов до канцелярії. Він глянув скося: не поліцай, — вбрання цивільне. Може просто якийсь громадянин завітав до поліції в своїх справах? Ні, це очевидно був „свій“. Він про щось потишкувався з писарем. Певно, про Павла, бо пильно подивився на нього. Йі сів собі на канапу.

— Шпигун, — зрозумів Павло й повернувся зовсім спиною до нього. Про всякий випадок. Диви, ще бачив денебудь, може впізнати.

Тим часом шпигун свердлив очима Павлову спину. Де він її бачив? От заирнути б в обличчя! Та не можна. Шпигун мусить так поводитися, щоб не кидатись у вічі. Йому теж не гаразд, коли потім на вулиці його признають. Власне треба піти звідси. Бо ось ця спина обернеться й побачить... Мавпу! Так, це був він. Занепокоений тим, що поліція не знайшла Павла на його помешканню, хоч він очевидно нікуди не виходив, Мавпа прибіг до поліції довідатися: може його десь випадково затримали?

— Та чи ж не він це? — хвилювався Мавпа, вп'явшившись очима в Павлову спину так, що той навіть відчував його погляд.

Від нервування Мавпині руки совгалися по канапі. Ось пальці правої руки залізли в шпарку між сидінням і спинкою й раптом завмерли. За мить Мавпа вже розгортав записку й їв очима її зміст...

Ого, це щось цікаве! Мавпа штовхнув ногою під столом писаря й очима, носом, губами, — всім обличчям, на мигах, старався запитати його, чи не сидів он той, що коло вікна, на канапі?

Писар не міг одразу зрозуміти, що від нього хоче Мавпа. Він підвівся й перекинувся через стіл, щоб по-

шепки спитати. Павло учув цей рух, а ще більше — просто небезпеку, круто повернувся й зустрівся очима з Мавпою.

Той ледве втримався, щоб не підскочити: він упізнав Павла. Якби ж Павло не впізнав його! Йі він у мить зіщулювся, натягнув кашкета на самісіньку пику, закрутився й вислизнув з канцелярії. За хвилину він уже був у кабінеті пристава, де сидів жандарський полковник, і схвильовано розповідав йому про записку й Павла.

Павло Мавпи, звичайно, не впізнав, бо ні у Львові, ні в поїзді до кордону не помітив, як той за ним стежив. Але він встиг побачити в Мавпиній руці свою записку й чудово зрозумів, чого той прожогом кинувся з канцелярії.

Правда, він, очевидно, не встиг нічого сказати ні писареві, ні поліцаю, що куняв на стільці, бо обидва не показували особливої до Павла уваги. Але ж зараз шпигун повернеться й не сам, а в супроводі тих, хто вже Павла ніяк на волю не випустить...

Тікати? Безперечно! Ось десь грюкнули двері й у коритарі похапливо задзвонили остроги... Жандари. Йдуть сюди!

Павло м'яким, але певним, розрахованим рухом поклав руку на защіпку вікна... Раз! І задзвеніли шибки раптом одчиненої рами...

Писар схопився, перекинувши стільця. Поліцай тільки кліпав очима: чи не сон? Був арештант коло вікна й нема його.

— Втік! — різануло його мозок. Та не встиг він стямити, що його робити, як повз нього, тяжко гупаючи чобітьми, пробіг жандарський вахмістр, — він тільки но увійшов із Мавпою й полковником і враз усе зрозумів!

Вахмістр відважно, розбігшися, стрибнув у вікно й у ту ж мить побачив, як Павло вже стрибав з третього даху.

— Держи! — ревнув вахмістр, розлютований, як бугай, і загупотів чобітьми на дахові. Але ж раптом його шабля зачепилася за димар, він послизнувся, впав, покотився й тяжко гепнув просто черевом на сусідній дах. Спробував підвестися, але в очах йому потемніло..

— Одбив печінку, — подумав він і застогнав.

А Павло швидким, але ж нормальним кроком переходного, що просто кудись поспішає, з порожньої вулички, куди він стрибнув з даху, завертав на широку, людяну. За хвилину він загубився в натовпі перехожих.

— Втік — гримнув полковник, побачивши вахмістрову невдачу.

— Пентюх! — лайнув він його й не дбаючи про те, щоб нещасному допомогли, грізно обернувся до писаря й поліцая.

Ті обидва трусилися, як у лихоманці.

— У с... с... сміття — засичав на них полковник. — Згною під арештом!

І, круто повернувшись, пішов до кабінету чекати донесень про дальший хід операції.

Як же вона йшла? Не дуже щасливо. Для жандарів, звичайно...

Марта саме поспішала на свою запізнену лекцію, коли арештованого Павла виводили з будинку, де була література. Враз вона побачила Павла й упізнала його, хоч була принаймні за квартал від того будинку. І враз усе зрозуміла.

Тільки на мить у ній заговорило її жіноче серце. Кинутися доганяти! Якось вирвати з рук поліцая лютого товариша! Хоч побачити його востаннє!

Вона зблідла від хвилювання, захиталася й мусіла була схопитися за поручні коло вітрини якоїсь крамниці.

— Вам погано? — співучасливо звернувся до неї якийсь панок.

— Ні! — відповіла Марта. Вона вже опанувала собою.

— Негаймо до Василя — поспредити! Може є час урятувати ту літературу, що вже перенесли, — чітко стукотів в її мозку молот свідомости революціонерки.

Й вона твердим кроком повернула назад.

— Певне, вагітна жінка, — подумав про неї панок.

А „вагітна жінка“ вже підганяла візника: швидше, швидше б той будиночок на одній з глухих вулиць, де мешкає Василь!

Ось і вуличка. Ще тиха й порожня. Зараз на ній загуркотять візники з поліцією.

Ось і будиночок!..

Стрібаючи через три приступки, Марта побігла на другий поверх по вузьких східцях. Одна, дві хвилини й Василь усе знав.

— Чекай, Марто, я зараз, — кинув він і вийшов із кімнати до кухні.

— Ой, Насте! — лихо! — напустився він на здивовану куховарку. — Моя наречена приїхала... Гуляла коло Дніпра... Впала в воду... Вся мокра... На дворі сьогодні холодно... Ще перестудиться... Позичте на годиночку щось своє. Вона перевдягнеться, щоб свою одіж висушити.

— Та що ви! — сплеснула руками Настя: вона спізналася з Мартою, коли та приходила до Василя. — Та я зараз! Я сама їй допоможу перевдягнутися.

Й Настя, наелектризована похапливістю Василя, вмить здобула зі скриньки свою спідницю, юпчину, сорочку...

— Треба було б щось краще вибрати, — міркувала Настя.

— Та давайте швидше, що попадеться, — горів із нетерпіння Василь і, вихопивши з рук куховарки її одіж, кинувся прожогом із кухні, щоб та й справді не пішла допомагати.

— Хоче сам коло неї ходити, — посміхнулася Настя. Ну й нехай! Все ж одно скоро поберуться...

Тим часом у кімнаті Василя стояла незграбна істота: дебела жінка в Настиній юпці, спідниці з якоюсь химерною шалею на голові, — настільник за шаль став, — і в тяжких гірських ботах, що над ними було видно Мартині панчохи.

Сама Марта крутилася по кімнаті, зазираючи в усі кутки: чи не лишилося ще чого? Ні, все увійшло у велике простирадло, що, зв'язане вузлом, уже взяла на плечі незграбна істота.

Й коли візники з поліцією спинилися коло Василевого будинку, з фіртки вийшла дебела прачка, що зігнулася під вагою великого клунку, — з білизною, певне. Коли б та прачка випросталася, її можна було б показувати за гроші, як велетня-жінку. Але вона зіщулилася під вагою клунку й через те поліцаї не звернули на неї ніякої уваги.

Замість Василя й літератури вони знайшли в кімнаті саму Марту. Арештували, звичайно. Але що з нею робити, коли ніяких доказів її співучасті в революційній праці нема? Ексцентрична якась панночка, — без панчіх ходить... Жандармерія добре знала, чим ця панночка дихає, — ця невинна вчителька французької мови та музики.

Але ж на суді шпигунські свідчення показувати не можна. Потримавши Марту з місяць, мусли її випустити.

ОБГОРТАНКА НА КОВБАСУ.

Вже починався 1905 рік. У Петербурзі, суворій гранітній столиці царської Росії, вибухли криваві події 9-го січня. Піп-провокатор повів обурені робітничі маси до „батюшки-царя“, що зустрів їх кулеметами.

Хвиля страйків покотилася по всій країні. Робітництво прозрівало, зрозумівши, що єдиний шлях йому, — вперта боротьба, що до неї вже багато років невтомно кликало революційне правдиве слово отих листочків, листівок та часописів підпільних видань.

Партійний апарат видання та поширення літератури мусів був напружувати всі свої сили, щоб задовольнити потребу в друкованому революційному слові. Вже не вистарчало транспортів книжок, листівок та часописів: із-за кордону. Не вистарчало також і продукції нелегальних друкарень, що часто передруковували видання закордонні, або ж випускали твори, написані на місці.

І знову, тут і там, по робітничих революційних гуртках з'явилося старе приладдя підпільного друкарства, — гектографи, міміографи та шапірографи... Всіма способами слово правди, слово революції пробивало собі шлях до робітничих мас.

У повітрі запахло „весною“. Широкі кола інтелігенції, особливо — зі шкільної молоді, заражалися революційними ідеями. Робітництво раптом придбало багато „попутників“, — може й непевних, може й тимчасових, але ж їх можна було використати до праці й літературної, — листівку скласти, статтю в часопис написати, й технічної. Через них добувалися й гектографи, й міміографи, й шапірографи.

І коли раніше, особливо за тих давніх часів, коли підпільне друкарство тільки но починалося, здобути рецепт хоча б гектографа було досить тяжким завдан-

ням, а купувати до нього матеріяли — гліцерин та желатин — треба було дуже обережно, — дрібницями по кількох аптеках, щоб, бува, не здогадалися, то тепер, траплялось — зайдуть собі до аптеки молодята тай бухають:

— Дайте нам стільки желатину й стільки гліцерину...

На фунти просто й питають. Та ще й довідуються, як що забули:

— А скільки треба желатину на 10 фунтів гліцерину?

Й фармацевти співчутливо їм посміхаються й, пересвідчившись, що в аптеці підозрілих суб'єктів нема, дають пораду, як найкраще гектограф чи масу на міміограф виготовувати... Весною запахтіло.

І користуючись нею, товариші — Степан, та Петро, та Онисько... Та хіба ж пригадаєш усіх? Так просто, — гурток хорошої робітничої молоді. Чи ж мало тоді, під час революції 1905 року, цієї генеральної репетиції Жовтня, скрізь і всюди по заводах та фабриках отаких завязятих гуртків розплодилось?

Так от, — Степан, Петро, Онисько та ще пара товаришів вирішили як слід підготувати страйк на своєму заводі...

Вже чимало було переведено усної агітації. Тепер бо було не так, як раніш. Можна з товаришами й під час праці й на перерві й удома щиро побалакати. Агітаторів розвелось стільки, що як і зрада, то всім усе одно не зловлять.

Але ж треба було ще зібрати мітинг. А перед мітингом слід показати, що революційна організація на заводі, — дужа й авторитетна, має культурні сили й технічно озброєна.

— Обов'язково свою проклямацію треба! — ухвалив Степан.

Його приятелі охоче на цю резолюцію пристали.

— Але хто ж проклямацію напише? — запитав з „місця“ Петро.

Його „місце“ була зелена трава Голосіївського лісу. Вона ж, ця трава, стала й за трибуну Степанові й за місце іншим членам невеличкого, проте дуже теплого, товариства.

Все воно — заводські хлопці, — оце в неділю до лісу подалося, — про людське око, то так собі: просто пройтися. А на справді, — саме про цей страйк порадитися.

Весняним гомоном гомоніли над ними дерева. О, ці дерева Голосіївського лісу, — ще з 1897 року вони були за свідків отаких „про людське око гулянок“.

— Хто напише проклямацію? — міркував Степан. — Та наш студент...

Справді, в них був „свій студент“. Спізналися вони з ним не так давно. Й можна сказати — випадково. На одній популярній лекції з природничих наук. Професура в той час раптом запалала бажанням нести знання в робітничу масу. Весною ж бо запахтіло. А крім весни, — можливістю перемоги над царатом, — змогою здобути собі, інтелігенції, право впливу на політику. Без робітництва перемоги цієї не здобути. Треба йти до робітництва.

Й лекції з природничих наук „для народу“ оберталися на політичні демонстрації єднання різних верств суспільства для одної мети, — боротьби з царатом. Професори про це одверто не говорили. Де там! Це вже справа справжніх революціонерів. Вони лише в своїх лекціях натякали на революцію. Авдиторія сприймала це по-різному. Або ж — просто розуміла їх. Або ж не тільки розуміла, але й вимагала від наляканого професора одвертого щирого слова. І тоді під час лекції

здіймалася буря. Звідкись з'являлися люди, що заступали професорове місце на трибуні й уже не натяками, не прикладами про республіканське життя бджіл, то що, а прямо казали й про республіку й про клясову боротьбу.

Тоді з'являлася поліція. Агітатори, користуючися допомогою аудиторії, тікали. А ліберальний професор мав прикрість.

Од під час такої історії наші хлопці й спізналися зі „своїм студентом“. Він вискочив був на трибуну вже по двох, чи трьох агітаторах. Агітатори ці були справжні, партійні революціонери. Й зробивши свою справу, організовано й вчасно зникли, бо вже їх попередили, що наближається поліція. Студент ніколи в революційній організації не був. Досі він собі мирно досліджував політичну економію, готуючись на професора. Теоретично він дійшов до марксизму, але ще практичних висновків із нього для свого життя не зробив. Він і сам не розумів, як це він опинився на трибуні. Здається, що агітатори перед ним, у своїх промовах, зробили пару теоретичних помилок. Власне, не досить точно висловилися. Студент хотів тільки науковіше сформулювати їхні думки.

— Тікайте, товаришу! — почув він коло себе, ледве розпочавши свою лекцію. — Поліція!

Це казав йому Степан, сіпнувши його за ногу так, що з його носа впало пенсне.

Студент своїми добрими короткозорими очима дивився на Степана, ще не розуміючи, при чому тут поліція.

— Та вас арештують зараз! — енергійно пояснив йому Степан.

І справді арештували б, бо вже в залі дзвеніли остроги навіть не поліції, а самої жандармерії, коли б Степанові не допомогли Петро й Онисько й вони втрьох, всти-

гнувши все ж знайти студентові його пенсне, що без нього він ніяк не хотів рушати з місця, витягли очманілого майбутнього професора якимись ходами й переходами на вулицю.

Тут вони звернули в темний заулочок, перелізли самі й перетягли студента через паркан і притягли його до себе.

Так із ним і спізналися. В подяку за свій порятунок він узявся вчити хлопців політичних наук, з чого вони дуже зраділи. Бо ж, відомо, практика без теорії — тяжка справа.

А тепер от він мав допомогти їм на практиці...

Хлопці одностайно ухвалили й цю точку своєї резолюції.

— А як же надрукуємо проклямацію? — знову зі свого зеленого місця запитав Петро.

Поміркували й „технічну справу“ доручили Ониськові з твердим наказом: щоб на вечір другого дня був готовий гектограф. Підстава на таке доручення саме Ониськові була та, що його дівчина служила за вбиральницю в одній аптеці. Вона мала допомогти йому.

Потрусили кишені, назбирали на „техніку“ гроші й на тому закінчили офіційну частину своїх зборів.

Онисько доручення виконав блискуче. Здобув не тільки но желатину, гліцерину, хемічного атраменту й бляшаний лист, щоб гектограф варити, а й докладну інструкцію, як і в якій пропорції це все робити. Це вже його дівчина підкотилася до молодої студентки-фармацевтки, що в тій аптеці практику відбувала.

І вночі другого дня Степанова вбога кімната, — він був сиротою й жив сам один, — обернулася одночасно на лябораторію, редакцію й друкарню.

Ляборантами були Онисько зі своєю дівчиною, — таки напросилася допомогти. Воно, дівчат до такої кон-

спіративної справи припускати не гоже. Диви, ще комусь бовкне. Але ж дівчина вже все одно про гектограф знала й Онисько ручався, що його дівчина — серйозна, не цокотуха. Через це й ухвалили: дозволити.

Редакцію складали: студент, Степан і Петро. Студент, зазираючи в примірники „Вперед“, — врятували його все ж Василь із Мартою, а Павло, перед тим, як поїхати, встиг таки розподілити його, — старанно, речення за реченням, складав листівку й писав її хемічним атраментом на чорному аркушику паперу. Рівними рядками ставали блискучі масні літери, що їх студент писав під друковані, — легше читати буде. А Степан із Петром пильним пролетарським оком суворо стежили за його працею, — щоб було просто й зрозуміло складено, а, головне, щоб висловлювалися такі самісінькі думки, як у „Вперед“-і.

Кожне речення студент спочатку писав у чернетці просто олівцем. Потім утрюх його обмірковували, виправляючи, часом тяжко сперечаючися, — тоді й Онисько не міг втерпіти й устрявав у дискусію, але його гнали до призначеної йому праці: не можна, треба ж бо, щоб друкарня була готова вчасно. Нарешті, одноставно ухвалювали й студент писав атраментом.

Вже на дворі почало розвиднюватися, — небо стало ніби крицеве й на ньому кілька фіялкових хмар, ніби то ніч забула прибрати свої лахи, — коли листівку вже було написано. Аж ось застигла, кінець кінцем, і маса гектографу. Онисько його й на двір виносив, — добре, всі сплять, ніхто не побачить і ставив у холодну воду й, нарешті, добився свого: пружна, блискуча поверхня була готова до друку.

Усі заметушилися, обернувшись на друкарів. Урочисто Петро зі Степаном узяли за чотири різки оригінал листівки й обережно, щоб рівненько було, — по-

стали його на гектограф. Аж упріли від хвилювання. Не тільки вони, а й Онисько зі своєю дівчиною. Ніби тяжку працю зробили. Студент і той щоразу губив своє пенсне.

Тепер треба було легенько листівку на гектографі тимсь притиснути. Степан простягнув був на це свою тяжку руку та Ониськова дівчина прожогом кинулася. — Чекайте! Та ж роздайте все! — перелякано гукнула вона й легенько, як пір'ячком, провела по аркушу своєю власною хустинкою.

П'ятнадцять хвилин, як належало, затримавши подих, чекали.

— Можна, — сказав студент, не зводячи очей зі свого годинника.

Обережно одірвали оригінал. Узяли гектограф, подивилися на світло. Чудово! Весь він був критий рівними блискучими рядками, що вилискували скрізь однаково. Ні в одному місці нема лисини.

— Починай, хлопці! — гукнув, захлинаючися з радощів, Степан.

Почали. Тепер уже не так страшно. Можна рухатися швидніше...

Один по одному одривали аркушки, прасуючи їх на гектографі вже просто щіткою до чобіт. І коли застуділи гудки, грубий стос свіженьких листівок лежав на столі коло гектографу, що, вже знеможений, давав повсім бліді, нікудишні відбитки.

— Годі, — наказав Степан своєму притомленому безсонною ніччю, але ж безмежно щасливому, товариству. Студента вже давно спровадили, бо ж ще помітять якужу людину сусіди. Лишився сам пролетаріат.

Листівки треба було якось поширити на заводі. Про це завдання пролетаріат не турбувався. Справа звична: прийти раніше й скрізь де можна — на верстати, в

скриньки до струменту, під паси, — листівочок понакла-
дати. Тим, хто певніший, можна передати з рук у руки.

Поклали листівки за пазуху й пішли, на radoшах
забувши й поснідати. Однак молодість і здоровля взяли
своє. Як побачили коло заводської брами перекупок із
кошами ковбаси, всі троє, ніби з наказу старшого, спи-
нилися коло них.

Та ба! — після позавчорашньої підписки на позику
„індустріялізації“ (на свою „друкарню“ значить), капі-
тали їхні ніяк не могли дорівнятися апетитам на смашну
свіженьку ковбасу.

Й раптом у Степана блиснула в голові світла думка.
— Тьютю, — сказав він грубелезній перекупці, — ви-
мій шматочок загорніть у папір: я його собі на друге
снідання залишу.

Петро та Онисько вирячили очі на свого товариша:
від їхніх шматків ковбаси вже залишилися тільки хво-
стики. Степан їм підморгнув, — мовчи, мовля!

Перекупка обурилася:

— Ач яке: чвертку ковбаси взяв і загортай йому!
Папір дорожчий твого краму, — репетувала вона.

— А ви на що ж, тьютю, на загортання дорогий па-
пір купуєте? — запитав байдуже Степан.

— Де ж я тобі дешевого візьму? — гримала сердита
„тьютя“.

— Та хоч у мене, — не вгавав Степан і на здиву-
вання своїх товаришів витяг із-за пазухи свою порцію
листівочок.

— Що ти робиш? — хотів був гукнути Петро, але
завмер під суворим поглядом Степана.

Перекупка досвідченим оком вправної комерсантки
глянула на стос чистеньких з одного боку, акуратних
аркушиків. Крам підходящий. Її підприємству буде
добра реклама,

— Скільки ти хочеш за це барахло? — зневажливо
запитала вона.

Степан хотів за своє „барахло“ не дуже багато.
Й то — не грішми, а її ж крамом: ковбаси й хліба.
Й комерцію полагодили швидко.

— Що ти наробив — питав Степана Петро, коли
вони зайшли на заводський двір. Онисько, так той і не
питав нічого. Тільки люто позирив на свого „прово-
диря“: так безглуздо змарнувати наслідки їхньої праці.

— Натє, їжте й мовчіть, — дав їм Степан свій при-
буток із комерції на листівках. — Далі видно буде...

— „Далі“ — під час перерви — величезна черга ро-
бітників стояла коло перекупки. Всі хотіли ковбаси
й обов'язково, щоб їх загорнуто було в он-ті аркушики,
чистенькі з одного боку й мережані фіялковими низ-
ками літер із другого. Чарівні аркушики! Чарівна об-
гортанка на ковбасу! Двічі дорожче за Степана про-
дали щасливій з гарячої торгівлі перекупці Степан та
Петро свої листівки. Вони їх не змогли розкидати на
заводі: адміністрація ніби вчула лихо й увесь час, із
самого раня по цехах нишпорила.

Як загули гудки на шабаш, посунуло робітництво
заводський двір на мітинг: такий порядок денний було
визначено на чарівних обгортанках до ковбаси.

На мітингу ухвалили:

— Страйк!

І вимоги поставили ті самі, що про них на обгор-
танках було написано фіялковими літерами...

Мучили потім жандари бідну перекупку: звідки це
она такий папір до ковбаси взяла? Що вона могла
казати? Хлопці заводські дали. А які? Хіба ж їх упі-
знаєш?

Та й Степан, Петро й Онисько сами старалися їй
очі не показуватися. В них був свій клопіт, своя

справа: щасливий початок із гектографом окрилив їх і вони тепер дбали про індустріалізацію свого підприємства. Що там гектограф! Тут якби справжню друкарню завести...

СЛЮСАР, ДРУКАР І ТОРГОВЕЛЬНИЙ АГЕНТ.

Думка про друкарню не давала Степанові спати. Він то крутився на ліжку, то, знеможений безсонням, походжав у дворі, все про те саме думаючи: де б його добути шрифт, складальну касу й будь-яку, хоча б саморобну машину до друку? Хоча б знати докладно, як частини до цієї машини роботи. Він її з хлопцями якось змайструє.

* Степан мав зв'язок із міським комітетом партії. Коли він там розповів про свої мрії, йому охоче пішли на зустріч: познайомили з робітниками друкарень і здали йому десь точні рисунки найпростішої друкарської машини.

Порадившись добре з цими товаришами, Степан та Петро та Онисько взялися майструвати. Дещо зі струменту мав Петрів батько слюсар, що раніше свою майстерню мав. Дещо довелось з чималими перешкодами та хитрощами потягти з заводу.

За пару тижнів машина була готова. Її обдивилися „експерти“ — товариші-друкарі. Похвалили. Хлопці були щасливі, ніби тільки на своє весілля справили.

Добути шрифт було вже легше. Тому допомагав час і співчуття революції широких верств робітництва. По тришечки шрифт тягли просто з різних друкарень. По тиждень комітет уже мав кілька пудів літер. Складальні каси?.. Та це ж така проста річ, що й не варіювати тут роботи. Вже в тому місті, де друкарню поставлять. У Києві ж бо не можна було — завжди старалися не

гальні друкарні мати десь на провінції, в глухому закутку. Там поліція й жандармерія були не такі мудрі, як по великих містах і легше було схватитися зі справою друкування й транспорту надрукованого до розподільчого центру.

Дуже сумно стало Степанові, коли друкарня, вже вся, вже готова до праці, стояла спакована в нього під ліжком, — сам напросився її переховувати, поки знайдуть їй місце. Отож йому скоро розлука зі своєю мрією. Як мати дитину він, можна сказати, виплекав, виростив цю друкарню й вона покине його.

Ні, треба щось придумати. Може попросити, щоб у нього й почали працю? Він викопав під своєю кімнаткою льох. О, він усі сили віддасть, щоб забезпечити працю від жандарського ока!..

Де там! З ним і розмовляти довго в комітеті не стали, коли він про це сказав... Що він — здурів? Хіба не знають уже на заводі його з товаришами? Та й чи ж можна коло заводу, де тепер шпигуни нишпорять, таке починати? Ні, на це треба шукати зовсім іншого кутка. Не там, де мешкає робітництво, що його так пильно, так турботливо доглядає влада, а так десь — серед крамарів, попів, урядовців, — словом „порядних“ людей, де жандарському оку нема чого робити. Це б товаришу Степанові треба знати. Його палке бажання працювати на користь революції комітет дуже цінує, але ж нехай товариш Степан робить те, що й досі робив. З нього ж бо добрий організатор заводського революційного гуртка.

Не сперечався Степан. Тільки зладнав собі таку-сяку складальну касу й, добувши з пакунку шрифт, цілі ночі вчився складати. Й коли місто для друкарні знайшли й прийшли до нього по неї, він категорично заявив, що міняє свою професію: з слюсаря на друкаря

обернувся. А тим, що зараз йому працю друкаря по звичайних друкарнях знайти дуже тяжко, він просить, він благає, взяти його до друкарні підпільної.

На цей раз уже комітет не сперечався. Що з хлопцем зробиш? То більше, що, як на те, не мали під рукою надійного товариша-друкаря. Доручили вже Степанові й саму друкарню на місце її призначення везти.

Не їхав, а летів того ж вечора Степан на вокзал. Та й чому б не летіти? Візник у нього був „фу-ти, ну-ти“, — на надувних шинах — „лихач“! Друкарня лежала в нього на передку у вигляді шикарного чемайдана. Такі тільки великі пани мають. Та й то, певне, як до Парижу бенкетувати їдуть. А сам Степан? Хіба ж не видавався він сам тепер великим паном? А то ж — граф, князь, барон... Елеганський капелюх, шикарне вбрання, лакові черевики. Це його так сьогодні комітет причепурих. Степан був пручався. Як же так можна? Йому ж це не гоже! Та й грошей шкода: це ж революційні кошти.

Його попросили трохи помовчати. Як уже взявся до цієї праці, то й роби все, що вона вимагає. Він у своїй одежі поїде, а друкарню повезе у простій скрині? А як жандари на нього звернуть увагу? Вони ж бо так піклуються, так пильнують про бідний робочий люд із простими скриньками... Ні, вже краще їхати за великого пана, — без їхнього зайвого піклування.

Довелося скоритися. І от тепер, — на візнику „фу-ти, ну-ти“, й сам „фу-ти, ну-ти“! Нізачо Петро з Ониськом його б не признали!..

Цілу ніч у поїзді Степан не спав. Хоч було йому дуже зручно, — м'яко, чисто, спокійно: в першій клясі. Він охоче б узяв квиток третьої, або ж, принаймні, другої. Та йому товариш від комітету на вокзалі дав уже заздалегідь приготований квиток.

Степан од одного старого робітника-революціонера чув про пригоду — ще з давніх часів, років десять перед тим: віз отак один підпільник, теж із Києва, дуже гарний чемодан, як от у нього, і теж зі шрифтом до нелегальної друкарні. Чемайдан цей дуже сподобався дуже злодіям. Й вони його таки вкрали. Правда, шрифт вони повернули потім революціонерам, — уночі, через одчинену квартиру підкинули, якимось чудом довідавшись адресу одної з конспіративних ябок. Очевидно вони дуже злякалися того, що в чемайдані знайшли, й ніяк не могли шрифт десь кинути, боючися жандарів. Але ж не завжди злодіям буде щастити в справі добування конспіративної адреси й не всі ж вони такі полохливі!

Й на кожній станції Степан виходив із свого шикарного купе першої кляси та йшов до вантажного вагону, де був його чемайдан. Тут він походжав аж до третього дзвінка, сумлінно виконуючи обов'язки справжньої варти. Добре, що ніхто не звернув уваги на цю чудну поведінку елегантного пана.

На світанку Степан приїхав до того міста, де мали поставити друкарню. Не зважаючи на такий ранній час, на вокзалі його зустріла гарна русява панна, досить шикарно вбрана. Як би Степан її бачив коли небудь, він би признав у ній... товаришку Марту. Можна сподіватися, що й Павло, а то й Василь тут десь поблизу були?

Цілком справедливо! Це ж вони ставили друкарню, знову втрюх і знову через те, що досвідчених техніків підпілля бракувало, а справа з революційною літературою була надто гаряча, щоб шукати когось іншого, більше забезпеченого від переслідування жандарів. Бо ж події 1905 року швидко розвивалися. Пекуче треба було правдивого революційного слова. Й саме нелегального. Бо меншовики й ліберали встигли розвинути чималу

агітацію в легальній пресі, користуючися з цензурних послаблень, — знаку „весняного“ часу.

Степан, звичайно, Марти не признав. Але ж зауважив її високу постать, солом'яний капелюх із синьою стрічкою, білу сукню й жовті черевики. Про всі ці подробиці її вбрання було йому сказано в Києві. Так само й вона легко впізнала його капелюх, ясно сірий костюм і лакові черевики. Степанове вбрання, як бачимо, вже давно в комітеті було визначено. Ще раніше, ніж йому призначили це вбрання на себе вдягнути.

— Доброго ранку, Карпо Альфредовичу! — весело звернулася до нього Марта. — Що це ви, не признали мене?

Степан її вже майже „признав“. Він радісно відповів на її привітання, але щоб „признати“ її зовсім, він, нахилившись до неї, стиха запитав:

— Бій руських із кабардинцями?

— Або ж магометанка, що помирає на труні свого чоловіка, — відповіла вона, задалегідь сміючися дзвінко з дальшого діялогу, що його зміст ми вже знаємо, згадавши першу зустріч Марти з Павлом...

— Ви зупинетеся в найкращому готелі міста, — навчала Марта Степана, як вони брали візника. — Місто це, хоч і провінційне, але ж жваве — торговельне. Ви — за вашим пашпортом, — агент, не пам'ятаю якого металургійного заводу. Доведеться вам кілька днів займатися комерцією, — добувати замовлення на якісь там металургійні вироби. Зможете?

Вони вже їхали довгою вулицею-алеєю, що вела од вокзалу до міста. Вулиця була ще тиха й порожня в цей ранній час. Гуркіт колес будив лише самітніх псів та лякав квочок із курчатами, що собі вільно походили на порожніх пішоходах. Цей гуркіт давав змогу Степанові з Мартою розмовляти, не боючися, що візник почує їхню розмову.

— Постараюся, — казав Степан, відповідаючи Марті. Я ж бо слюсар. Ну й буду пропонувати слюсарські вироби. Я на них розуміюся...

— Добре, — погодилася Марта, — слюсарські, так слюсарські. Аби тутешні торговці не сумнівалися у ваших торговельних повноваженнях...

Ні, вони, місцеві торговці, в повноваженнях Степанових не сумнівалися, коли, того ж дня, зв'язалися з ним через комісіонерів. Вони лише говорили:

— Слюсарем цьому б агенту бути, а не комерсантом. На крамі він розуміється, а продати його... Пхе! Наш Цецк (це був найбільшій крамар залізного краму в місті) то й той крашу б комерцію зробив...

І вони зграєю накинулися на бідного Степана, що аж упрівав, дбаючи про інтереси свого металургійного підприємства. Головне треба було переконати цих спритних місцевих комерсантів у тому, що він не має права підписувати угоди на замовлення. Його послали лише розвідку зробити. Він усе передасть хазяїну, а там видно буде...

— Еге-ж, він дурний та хитрий, — гомоніли комерсанти, як пішли від нього ні з чим.

Це вдень так. Увечері доводилося Степанові ще більш упрівати, але вже від іншої праці. Здавалося, — яка ж це праця? Це ж — гулянка, сама приємність: піти до саду чи над річку на побачення з гарною панночкою, тою самою, що під'їхавши з ним до готелю, попрощалася й сказала:

— Так приходьте ж, Карпо Альфредовичу, до нас. Тато й мамо будуть дуже раді з вашої візити...

Це була, певне, наречена заводського агента. Нівроку він собі наречену вибрав. Гарна панночка, щой казати. Видно, він дуже хоче їй подобатися. Через те так старанно перед проходкою вдягається. Зовсім тепло, а

він — літне, правда, пальто вдягає. Воно в нього, бач, дуже гарне. Хоче показати його...

Ох, коли б знали готельні служниці, з чого то так агент чепуриться! Як же пальто не вдягати, коли весь обвішаний пакунками зі шрифтом? Треба ж їх якось сховати, хоч тут тобі не те, що пальта, а й піджака б не вдягав: піт так і ллється...

У садку чи над річкою, все одно де, аби — затишний куточок, коли агент із своєю нареченою женихалися, до них підходив якийсь тип. Так, ніби крамар. Ото! Не міг хоч тут спокій агентів дати. Ні! Сидів із ними із півгодини. Певне, про замовлення розмовляючи. Агентів зовсім парко робилося. Він після цієї розмови скидав із себе пальто, піджак і з насолодою підставляв груди свіжому повітрю. Проте торговець тепер упрівав, ідучи додому. Ще б не упрівати: пакуночки зі шрифтом (оливо тяжке) уже всі на ньому були.

Так гуляв собі агент із нареченою день, другий, і третій. На четвертий поїхав він до Києва. Так значилося в готельній книжці. Насправді воно вийшло трохи інакше. До Києва поїхав лише агентів чемайдан, тепер зовсім легкий, бо в ньому був лише агентів гарний капелюх та пальто та лакові черевики. А сам він у простому кашкеті й ботиках забарився якось на вокзалі й не стямився, як поїзд пішов собі без нього. Однак агент чомусь зовсім із цього не журився. Він повештався трохи на вокзалі, потім — коло вокзалу, а потім пішов собі до міста. Одна людина бачила, як він вулицями, вуличками й провулками підійшов до одної крамнички край міста, постукав у віконце, — вже було пізно й крамничку давно зачинили, — його впустили. Людина, що його бачила, довго ще сиділа в сутній паркану коло крамнички. Потім... Ну, про це буде далі.

Ясно! Хоч і був він, цей шпигун, лише маленьким шрубиком, але ж — шрубиком великої машини, — залізної машини царської жандармерії. Проти цієї машини стояла воля робітничої кляси до перемоги, організована в партію, що мала свій апарат, — сміливих, розумних людей. Робітничка кляса повинна була кінець кінцем перемогти свого ворога, але ж, ми знаємо, що шлях до перемоги був тяжкий. І такі шрубички, як Мавпа, в спритних руках слуг царату спричиняли чимало шкоди партійному апаратові, чипляючися до нього, як реп'яхи, як гачки з вудлиць, що їх тримали ті, чие єдине завдання в життю було — хижо полювати на відважних революціонерів.

Після невдалої спроби накрити в Києві центр поширення нелегальної літератури, добре дісталось жандармському управлінню за ті помилки, що воно зробило під час цієї операції. Дісталось й Мавпі. Саме тому, що він був найменшим шрубиком і, певне вже, найменше винним у цих помилках. Але така вже доля пса: хазяїну не щастить, а його б'ють.

Мавпу просто вигнали геть. Навколюшках він благав самого полковника зглянутися на його долю, — куди ж він піде, що вміє робити? Нічого не допомогло. Вдарив полковник його чоботом у голову, коли він спробував цей чобіт, благаючи, цілувати й наказав викинути з його кабінету „це падло“.

Затяв собі Мавпа революціонерам за своє лихо й приниження рано чи пізно помститися. Коли Марту впустили на волю, він, з допомогою своїх колишніх товаришів-шпигунів, дізнався, де вона оселилася. Тоді Мавпа видобув із скрині свій заповітний золотий годинник (він його тоді в Женеві викупив у хазяїна ка-

варні), пішов до поліція тої вулиці, де оселилася Марта, знову взявшись до лекції французької мови, почастував поліція пляшкою горілки, подарував йому „на пам'ять про вічну дружбу“ золотого годинника й наслідком цієї вічної дружби став на працю до крамаря, хазяїна бакалійно-гастрономічної крамниці просто проти того будинку, де Марта мешкала, бо ж крамар був теж вічним другом поліція.

Не зважаючи на цю вічну дружбу, крамар не дав Мавпі ніякої платні. Він мав робити лише за харч та за притулок — у коморі, коло крамниці, справляючи в такий спосіб ще й обов'язки сторожа. Харч той був мізерний. Можна сказати — крихтами зі свого столу та помями з кухні годував вічний друг поліція його вічного друга — Мавпу. Та Мавпа все це терпів, підтримуючи себе надією. Він був певний, що Марта на місці довго не всидить. Кільки тижнів, а там — зніметься, полетить, а Мавпа — слідом за нею. До чогось путнього вона його таки доведе.

Сталося це багато швидше, ніж гадав Мавпа. Події примусили Марту скоротити свій „карантин“ до кількох днів. Вона вже пильно вивчила свою вулицю й переконалася, що поліція дала їй спокій. І Мавпу вона зауважила. Їй вивчала його поведінку теж, аж поки не переконалася, що це тільки наймит. Нікуди він не ходить, ні з ким не зустрічається. Шпигун так той мусів був якось зв'язок із жандармерією тримати.

Отож, виходить, Мавпі якраз допомогло те, що на цей раз він робив своє паскудне діло цілком самостійно, на власний риск. Й одного вечора, коли крамар пішов у гості до свого вічного друга поліція, лишивши наймита крамарювати, Мавпа побачив, що Марта з величким чемайданом вийшла на вулицю й подалася до рогу, де стояв візник.

— На вокзал їде, — вмить зрозумів Мавпа...

Що ж його робити? В Мавпі не було грошей на залізничний квиток хоча б до найближчої станції. Та він не довго вагався. Торгівля в той вечір ішла, як на те, дуже жваво, діло було під свято, — й крамар, що необережно звірився на вічного друга свого вічного друга — поліція, повернувшись додому, знайшов крамницю тільки причиненою, а касу в крамниці — порожньою.

Лютим звіром шукав крамар зрадливого друга й наймита. Дарма! Той уже в цей час був далеко від Києва й, пришикнувши в темному куточку вагону, міркував, що йому тепер робити: грошей тільки на тиждень вистарчить. Тай добре, як ця панночка, що сидить у сусідньому вагоні, справді доїде тільки до того міста, куди взяла квиток. А як далі? Може вона Мавпу таки помітила, хоч він і не показувався їй на очі? Квитка попросив узяти якусь бабусю, добре заплативши їй наперед і сказавши:

— Підійдіть до каси слідом он за тою панночкою (за Мартою) й візьміть квитка туди, куди вона візьме. Це моя жінка. Вона тікає від мене до свого коханця. Я хочу її накрити...

Бабуся повірила й, будши богобоязною, щиро допомогла цій християнській справі.

На Мавпине щастя Марта не поїхала далі тої станції, куди мала квиток. Він її вистежив аж до відомої вже нам крамнички край міста. Тут він і заночував у бузкових куцах, у садочку сусіднього двору.

Вранці він насамперед змінив свій вид, видобувши з кишені свого пальта бороду й грим. Потім на базарі продав це пальто й свій одяг, замінивши його на простіший. Тепер він видавався старим волоцюгою, одним із тих, що вештаються на базарі та коло „добрих лю-

дей“, допомагаючи принести кошика з базару, воду з криниці, тощо.

Цього йому саме й треба було. Жити по-людськи він не міг, бо боявся показати свій справжній, єдиний тепер, паспорт. А як обікрадений у Києві крамар удався до поліції й тепер його, злодія розшуковують?

Від сусідів цікавої йому крамнички він дещо довідався. Поперше, що в хазяїна крамнички був брат, — Мавпа здаля признав у ньому Василя, — й оце вчора приїхала молода крамарева дружина. Це Мавпа знав краще за сусідів.

Дізнався ще Мавпа, що крамар найняв разом із крамницею од сусідів льох, що був коло крамниці. Найняв також людей, щоб глибше розкопати той льох. Казав, що на зиму збирається торгувати садовою. Чудний, хіба крам це тут, де в кожного свій садок є? Очевидно крамар це сам зрозумів. Бо, розкопавши льох, так, що він підходив аж під крамницю та ще перегородивши його в середині, він узяв та й звелів знову засипати його, зачинив і камінням привалив. Навіщо ж він льох змарнував? Це сусідам було байдуже: гроші він заплатив за нього на рік наперед і добрі гроші. Нехай собі робить що хоче. Може він там собі якийсь скарб заховав...

Над вечір Мавпа наважився зазирнути до крамнички, купуючи собі махорки. Він трохи не остовпів, признавши в крамареві самого Павла. Він уже хотів був бігти зараз же до місцевої жандармерії — сповістити, що три революціонери, відомі, видатні — він це знав — отут край міста заховалися. Але стримав себе.

— Вони нікуди від мене не втечуть — потішав себе Мавпа — постежу, що вони робитимуть. Відчити про свої спостереження я нікому не обов'язаний тепер робити. Спробую сам провадити справу.

І він провадив її. Вистежив Степана. Страшенно зацікавився його чемайданом, коли той їхав на вокзал.

— Література, певне, — гадав Мавпа. І хотів був уже сповістити хоч залізничну жандармерію про своє підозріння. Але згадав про ту образу, що він зазнав від залізничної жандармерії, коли вистежив був кіш із літературою й зазначенням „хатні речі“ й подумав:

— Чорт із ним, із цим чемайданом! Потім сповіщу про нього...

Потім він дійсно сповістив: Київська жандармерія урочисто розчинила гарний чемайдан, що його власник не брав із вантажу. Що вона там знайшла, ми вже знаємо.

Зневаживши чемайдан, Мавпа тим дужче вчепився за його власника — Степана й був цілком задоволений, провівши його аж до крамнички край міста.

Тої ж ночі Мавпа, припавши вухом до землі в садку, коло крамнички, чув якийсь таємниче гуркотіння. На ранок Марта пішла на базар з великим кошиком. Кошик був ніби й порожній. Власне, він так зачинявся, що не видно було чи він повний, чи порожній. Але ж за порожній його мали вважати всі сусіди. Бо ж усяка господиня з базару несе повний, а не на базар. Та Мавпа цієї думки сусідів не поділяв, бо бачив, що Марта, як не старалася йти рівно, а все ж угиналася під вагою того кошика.

Мавпа пішов був слідом за нею. Що ж тут дивного? Вона на базар — купувати, а він — підробляти. Може ось їй допоможе з базару куповане нести. Та Марта коло самого базару завернула в одну вуличку, потім — у другу. Далі йти за нею Мавпа не наважився. Бо вулички були тихі й порожні й вона помітила б його стеження. Довелося йому повернути назад.

От коли б Мавпа та мав тоді шапку невидимку, він дізнався б, що Марта завернула ще в третю вуличку

Й тут спинилася коло маленького будинку із садочком. У садочку, видно, давно вже, чекав на неї славний собі хлопець. Він вибіг їй назустріч, узяв у неї з рук кошика й провів до своєї кімнати. За хвилинку Марта вийшла з кошиком, що тепер був справді порожнім. Те, що було в ньому, — свіженькі листівки, тільки минулої ночі виготовлені — перша продукція нової друкарні, — вони залишилися в хлопцевій кімнаті. І то не надовго. На три-чотири дні. Як їх збереться багато, великий кіш „хатніх та інших речей“ помандрує собі залізницею до розподільчого центру, що його Павло знову налагодив, сам узявшись до продукції літератури.

Ходила Марта до хлопця того ж дня, підвечір, ще раз. А другого дня аж тричі. Вночі Мавпа знову чув гуркотіння. В день він зібрав свої останні гроші, пішов і купив на базарі теслярське свердло. Таке, що ним можна вирізати в дереві — у віконниці, хоча б — величке кружалко. Кружалко це можна знову на місце поставити й замазати так, щоб ніхто не помітив.

Половину третьої ночі працював Мавпа коло вікна, що з крамаревої хати виходило в садок. Сім раз упрів Мавпа, поки кружалко вирізав. Свердлити дуже легко було. Але ж страшно: а як почують? З того страху й упрівав.

Потихесеньку витягав Мавпа вирізане кружалко з віконниці. А як побачать? Ні! Ніхто не бачив його. А він — бачив. Поперше просто на нього зирнув з протилежної стінки портрет самої його імператорської величності, царя Миколи другого. З кутка сяла лампадка, а з-поза неї визирав чудотворець Микола, оточений цілою зграєю інших богів. Словом, у крамаревій хаті було все, як слід крамареві: і цар, і боги.

Коло другої стінки на ліжковій не роздягнута спала Марта. Це вона дуже притомилася й товариші вмо-

вили її трохи відпочити. Завтра їй аж чотири кошики нести.

Мавпа хотів уже був затулити дірку кружалком і старанно замазати його — на сьогодні спостережень досить, — як раптом Марта заворушилася. Одночасно Мавпа почув легкий стукіт, ніби з-під землі.

Марта підвелася, одсунула своє ліжко й побачивши те, що було далі, Мавпа трохи не здурів од радощів. Йому хотілося стрибнути й кричати про свою перемогу. Ледве він стримав себе. Він припав, аж прилип до дірки, стежачи, як на тому місці, де стояло ліжко, заворушилася одна половиця, друга, а потім обидві піднялися й у дірці з-під землі показала голова Павла. В його руках був стос друкованого паперу. Він передав його Марті, а Марта дала йому сувій чистого, такого, як уживають по звичайних друкарнях. Павло, щось сміючись, сказав Марті.

— От швидко впоралися! Зробимо ще пару тисяч — понад норму — були його слова.

Та Мавпа їх не чув, бо й не міг почути. А надто зараз, коли весь перетворився на самий зір: крізь дірку в підлозі він побачив у льоху лампу. А коло лампи той чоловік, що він його простежив у вокзалі — Степан — складав літери, беручи їх з новенької каси... Все тепер ясно стало Мавпі. Ні! Тепер уже не варт губити ні одної хвилини. Швидше, швидше до жандарського управління!

В жандарському управлінні ще світилося. 905-й рік примусив жандарів забути про відпочинок. Мавпа розбігся був — просто до полковника, чи ротмістра, хто тут за найстаршого? Та вартовий затримав його: якийсь там волоцюга з вулиці. Може ще терорист...

Мавпа зчинив галас. Вибіг вахмістр. І Мавпа остовпів: звідки йому було знати, що вахмістр із Києва, його

добрий знайомий, приятель, можна сказати, й перевівся сюди до цього міста?

Зраділий Мавпа кинувся до старого приятеля. Але не встиг він і слова сказати, як старий приятель ухопив його за карк.

— Ах ти, такий сякий,—заревів київський вахмістр, і, додавши з пів дюжини добірних лайливих слів, казав далі таке:

— У Києві нам накапостив, через тебе й мене сюди, в цю діру загнали, прокрався, як злодій і тепер знову до нас лізеш? Гаразд, ми тебе теж заженемо! Попосидиш ти у в'язниці...

Даремне Мавпа розповідав йому про своє надзвичайне відкриття—про своє щастя, свою долю. Вахмістр не йняв йому віри: вибріхується паскудник? Ні, йому вже волі не бачити...

— Що там таке?—розлігся суворий вигук.

Це вийшов на сварку з свого кабінету сам ротмістр.

— Так що, ваш високобродь,... — доповідав, витягнувшись струнко, вахмістр.

Мавпа, забувши про дисципліну, перебивав його доповідь своїм белькотанням про своє відкриття — своє щастя, свою долю.

Ротмістр був молодий, мерзотник першорядний, але ж розумний і здібний. Він дуже хотів чимсь відзначитися. Мавпа йому просто з неба звалився.

За пів години, а то й менше, ціла зграя до зубів озброєних жандарів тінями скрадалися, оточуючи крамничку, що, здавалося, мирно спала, про близьке лихо не марячи. Тільки в одному місці з вікна крізь круглу дірочку в темну ніч падав промінь золотого світла, як стріла, як сторож. Це Мавпа забув поставити на місце кружалко.

І враз нічну тишу порушив гуркіт. То жандарі били в двері крамниці. Мавпа стояв коло дверей. Він був героєм. Йому теж дали револьвер. І він вирішив першим увійти: або ж загине, або ж на всю жандармерію вславиться. Другого золотого годинника в нагороду дістане.

Марта схопилася. Вмить вона все зрозуміла. Тікати нікуди. Робити опір нема рації й нема чим: зброї вони при собі не мали. Навіщо? Щоб загинути в сутичці, або ж дістати кару на горло? Треба одсидіти у в'язниці й потім знову працювати.

Вона одчинила двері, що вже ось-ось мали впасти під тиском жандарських плеч. Мавпа вбіг першим. Кинувся до ліжка, одсунув його. Один із жандарів шаблею підвів половицю. Мавпа схопив її, відкинув на бік і відважно стрибнув у льох. Тут відвага враз покинула його. Та хвилинка, що протягом неї жандарі лаштувалися організовано спуститися вниз, здалася йому вічністю. Від жаху він заплющив очі. І в ту ж мить почув постріл. Він помилився: то Степан із прикрости з силою зачинив касу. Мавпа вихопив свій револьвер і не дивлячись, на осліп стрельнув.

Зараз же згори жандарі відповіли градом куль. На щастя вони нікого не зачепили. Тільки Мавпина перша куля потрапила Павлові в руку. Він затиснув рану. Але між пальці бігла кров і в червоний колір фарбувала примірник „Вперед“-у, що лежав тут же коло друкарської машини—останній примірник з тої партії, що Мавпа колись бачив, як її друкувала ротаційка в Женеві...

Павла, Василя й Марту засудили на каторгу . . . . .

Темна осіння ніч чорним оком дивиться в високі вікна нашої друкарні.

— Нашої, — кажу я, але ж я не друкар. Я редактор великої радянської газети, що їй належить ця друкарня.

Мені вже час іти додому. Я втомився від праці й у мене ние рука, давно колись поранена шпигуном під час арешту.

Дома на мене вже давно чекає моя вірна товаришка й дружина—Марта. Чекаючи вона, певне, готується до доповіді на завтра. Бо ж завтра—7 листопада, й то—десятиріччя революції.

Оце й я, виготувавши до друку велике ювілейне число газети, хочу побачити, як почне його друкувати наша нова велика ротатійка. Десятки тисяч, сотні тисяч примірників викине вона з-під своїх механічних пальців за цю ніч і бурхливим струменем—широкою річкою потече взавтра наше вільне, наше правдиве слово по всій нашій радянській республіці.

До початку праці великої ротатійки чекати ще з пів години. Я втомився. Але ж мені так приємно серед цих гомінких машин виготовлення нашого слова. Так багато з мого минулого вони мені нагадують.

Ось у куточку гомонить і гуркотить невеличка стара ротатійка. Теж щось до ювілею готує. Я сідаю коло неї. Кружляють коліщатка, совгається кругляк із фарбою, співучим дзеленькотом розповідає щось одна шестерня...

Я придивляюся до ротатійки. Та це ж така, як та, що колись у Женеві „Вперед“ друкувала. Тов. Василь, він тепер директор одного тресту, мені розповідав, що то за ротатійка була.

Я слухаю ротатійку, може сестру тої, що в Женеві була: вона розповідає мені про пригоди минулого...

ЗМІСТ.

Від автора	3
Мавпа й гілка щастя	5
Ще про мавпу	14
Про те, що „буде далі“, але, перед тим, про діафрагму	22
Вперед! — Назустріч „Вперед“-у	31
Мавпа й годоване поросля, — іграшки долі!	42
Як часом і тютійство стає в пригоді	50
Про ласкаву мавпину долю й про клятого діда	55
Кохання завжди шкодить справі	65
Не можна порушувати дисципліни	71
І все ж запізнилися!	75
Обгортанка на ковбасу	85
Слюсар, друкар і торговельний агент...	94
Знову мавпа	101

4326

29- 4326

